

Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы

УДК 80/81
ББК 81.2-3
Ж 22

Басылым Сорос-Қазақстан Қорының қолдауымен жүзеге асты

Рецензенттер:

Г.Б. Мадиева, филология ғылымдарының докторы, профессор
Ж.Қ. Ибраева, филология ғылымдарының докторы, профессор

Жауапты редактор:

Халықаралық «Әділ сөз» сөз бостандығын қорғау қорының жанындағы
Ақпараттық даулар бойынша сараптама Қоғамдық орталығының жетекшісі
Ғ.Х. Әженова

Бөлім авторлары:

филология ғылымдарының кандидаты, доцент **Таусоғарова А.Қ.** – 1, 2, 3 бөлім
филология ғылымдарының кандидаты, доцент **Қарымсақова Р.Д.** – 4 бөлім

Ж 22 Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы. / Жауапты ред.
Ғ.Х.Әженова. – Алматы: «Әділ сөз», – 2013. – 152 бет. – Қазақша, орысша.

ISBN 978-601-80030-7-3

Бұл оқу құралында қорлау мен жала жабуға және ар-намысты, абыройды, сондай-ақ іскерлік беделді қорғауға қатысты істерде Қазақстанда бірінші рет зерттеулерді жүргізу әдістемесі берілген. Қазақ тілінде – ақпараттық дауға негіз болған мәтінді талдаған кезде қолданатын терминдер мен категориялардың ғылыми-ұғымдық аппараты ұсынылады. 2-ші тарауда лингвист-ғалымдардың ғылыми мақалалары жариялануда, сол мақалаларда жекелеген заңгерлік аспектілер зерттеледі. Басылым – лингвист-ғалымдарға, судьяларға, тергеушілерге, прокурорларға, адвокаттарға, БАҚ заңгерлеріне, журналистерге, блогерлерге, студенттерге, магистранттарға және филология, журналистика, заң факультеттерінің оқытушыларына арналады.

УДК 80/81
ББК 81.2-3

ISBN 978-601-80030-7-3

© «Әділ сөз», 2013

МАЗМҰНЫ

Алғысөз	4
1 Бөлім. СӨЗ ҚАҚТЫҒЫСТАРЫ – СОТ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ ПӘНІ	5
1.1. Сөз қақтығысы – тіл қызметінің бір көрінісі	5
1.2. Нұқсан келтіретін мәліметтер: тұрмыстық және құқықтық санадағы көріністері	8
1.3. Нұқсан келтіретін мәліметтер: эксплицитті білдірілуі	11
1.4. Нұқсан келтіретін мәліметтердің мәтін мазмұнында анықталуы (имплицитті формасы)	12
1.5. Сөз қақтығыстарының когнитивтік және этномәдени аспектісі	15
1.6. <i>Қорлау</i> дерегінің тілдік көріністері	19
1.7. Сөз қақтығыстары: <i>қорлау</i> дерегін анықтаудың кейбір өлшемдері	23
1.8. Сөз қақтығыстарының тілдік мәселелері	26
1.9. Даулы мәтіндердің прагматикалық сипаты	30
2 Бөлім. ЖАҒЫМСЫЗ ЛЕКСИКАНЫҢ ЗАҢГЕРЛІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯСЫ МЕН ЖІКТЕЛІМІ	34
2.1. Тілдік агрессия және қорлау	34
2.2. Инвектива	35
2.3. Нормативті және бейнормативті лексика	35
3 Бөлім. СОТ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САРАПТАМА БАРЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТЕРМИНДЕРДІҢ ТҮСІНДІРМЕСІ	43
4 Бөлім. ТІЛ МЕН ҚҰҚЫҚ АРАҚАТЫНАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР	53
«Қазақпайшылық» («Казахпайский вариант») ілікпе сөзі (реплика) туралы ой-толғамдары	53
Ұлттыққа қатысты тағылған лақап аттың дау тудыру қауіпі	60

АЛҒЫСӨЗ

Қазіргі кезде орыс және қазақ тілдеріндегі мәтіндер қылмысты ашуға және тергеу жүргізуге немесе азаматтық дауларды шешу үшін қажетті дәлел ретінде алға тартылатын көп істер қазақстандық соттарда қаралып жатыр.

Бұқаралық ақпарат құралдары кейде шындыққа сәйкес келмейтін, азаматтардың ар-намысына тиетін ақпаратты таратып жатады. Тағы бір жағдайларда журналистерге осындай кінә тағып, оларды орынсыз айыптайды. Жосықсыз жарнамаға, бәсекелестікке қатысты істерде, патент төңірегінде туындаған дауларда да ауызша жасалған құқық бұзушылықтар орын алып жатады. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, мұндай істерді қарағанда көптеген фактілерді анықтау үшін филологиялық мәтінтану, қолданбалы лингвистика, қолданбалы сөйлеу т.б. салалардағы арнайы білімді қолдануды қажет етеді. Филология саласында арнайы (сараптамалық) білімдер – осы критерийлердің негізінде дау тудырған мәтінді жан-жақты және терең талдау үшін қажет.

Алайда лингвист (базалық филологиялық білімі бар маман) даулы мәтінді кез келген жағдайда білікті де объективті түрде зерттей алмайды, себебі ол үшін оның ғылыми тәжірибесі мен ғылыми білімдерінен тыс, табиғи тілдің заңдық сипаты деп аталатын мәселеде түсінігі болуы керек, және заң саласында тілді қолдану ерекшеліктерін білу қажет, сондай-ақ сот-лингвистикалық (филологиялық) сараптама жүргізгенде құқықтық жолмен реттеу және құқықты қолдану мәселелерінде түсінігі болуы керек.

Бертінге дейін заңдық тәжірибеде даулы мәтінге лингвистикалық сараптама жасаудың қажеті болмай келген, сондықтан сараптық қызметте ғылыми-әдістемелік құралдардың жетіспеуі байқалып жүрді.

Оқырмандарға ұсынылып отырған осы кітап – даулы мәтінді зерттегенде барлық аспектілерді қамтиды дей алмаймыз, алайда заңдық-лингвистикалық зерттеудің әдістемелік негіздері берілген және сараптық қызметтің проблемалары да көрсетілген. Бұл кітап лингвист-мамандар мен заңгерлерге – олардың заңдық тәжірибесінде кездесетін бірқатар проблемаларды шешуге көмектеседі деп сенеміз, өйткені оларға заң-лингвистика саласында кейбір мағлұматтар қажет болады.

Кітап журналистер үшін пайдалы болады, себебі олардың сөйлеу шығармалары (жазбаша және ауызша), көбіне, соттарда қарауды талап ететін ақпараттық дау тудырып, тартысты жағдайларға әкеп соғып жатады.

1 Бөлім. СӨЗ ҚАҚТЫҒЫСТАРЫ – СОТ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ ПӘНІ

1.1. Сөз қақтығысы – тіл қызметінің бір көрінісі

Бүгінгі күні бұқаралық ақпарат құралдарында, ашық баспасөзде тілдік құралдардың қолданылу ерекшеліктеріне, сипатына, мәніне байланысты оқырмандардың, я тыңдармандардың, я белгілі бір субъектінің – жеке немесе заңды тұлғалардың қанағаттанбауы және қайшылықты пікірлері негізінде сот істері қозғалып, соған сәйкес лингвистикалық сараптаманың, филологиялық танымның қажет етілуі кең өріс алуда. Мұндай жағдайдың қалыптасуының басты себептерін сөз еркіндігін пайдалануда бұрмалаушылықтың көрініс табуымен, сөйлеу, сөз қызметін, сондай-ақ тілдік құралдарды пайдалануда шектен шығушылыққа байланысты қоғам мүшелерінің арасында көптеген түсінбеушіліктердің, келіспеушіліктердің жол алуымен, кейде баспасөзде ақиқаттығына толық көз жеткізілмеген деректердің орын алуымен, тілді қолданудағы білім шалағайлығымен, бастысы, баспасөзде көрініс тапқан мағлұматты қабылдауда субъектілердің – адресант (автор) пен адресаттың фондық білімдерінің сәйкес келмеуімен де түсіндіруге болады.

Баспасөзде я қағаз бетінде жарық көрген кез келген жарияланым, сондай-ақ көпшілік алдында сөйленген сөз – бұл біртұтас тілдік туынды, яғни мәтін ретінде оның жазбаша және ауызша формалары болып табылады. Мәтінді құрайтын тілдік бірліктер және олардың қолданылу тәсілдерінің аталмыш тілдік туынды аясында ұйымдасуы бір-бірімен тығыз байланысты және орайлас келіп, мәтін құрылымының жекелеген сыңарлары оның тұтас композициясымен (желісімен) тығыз бірлікте болып табылады. Осы ерекшеліктерге орай мәтіндегі әрбір тілдік деталь біртұтас мәтіннің мазмұндық, стильдік және композициялық рәсімделуі бойынша, сонымен бірге микроконтекст аясында – сөздің, сөз тіркестерінің, грамматикалық формалардың, нақты сөйлемдердің фразалық, абзацтық бөліктерде көрінуі тұрғысынан қабылданып бағаланады.

Контексте тілдік бірліктер, әсіресе, сөздер және сөйленістер анықталған мәтіннің басқа тілдік құралдарымен бірлігінде (тіркесінде) қосымша мәндерге, стилистикалық реңктерге, коннотацияға иеленуі мүмкін. Мұнда берілген шығарманың микро және макроконтекстері зор рөл атқарады.

Кез келген мәтінді жеке бір тұлғаның анықталған мақсатты, ниетті көздей отырып, оны шешуде белгілі бір тілдік жүйеде қалыптасқан қоғамдық нормадағы тілдік бірліктерді өзіндік таныммен, талғаммен

үйлестірген шығармашылығының жемісі ретінде танысақ, баспасөз жарияланымдары да қоғам мүддесін көздей отырып, орын алған келеңсіздіктерді сынау арқылы оқырманға ықпал етуді мақсат етеді. Бұл орайда белгілі бір дерек, мәселе жайын түсіндіре келіп, журналистің өз пайымын, көзқарасын білдіріп, талдау жасауы оның кәсіби міндеті ретінде заңмен қорғалады. Журналистің қандай да бір оқиға туралы хабарламасы және онымен қатысты өзіндік субъективтік оң я теріс көзқарасы, яғни бағасы тура я жанама түрде білдірілуі мүмкін. Ықпал ету күшіне жекелеген сөйленістермен бірге, тұтас мәтін де ие болады. Сондықтан сөз қақтығысына байланысты лингвист-сарапшы шешіміне ұсынылатын мәселелердің бірі – көпшілік алдында сөйленілген сөздің я баспасөз материалдарының жұртқа, қоғамдық ортаға әсер ету, ықпал ету деңгейін сараптау болып табылады. Бұл орайда қолданыс үстіндегі тілдік таңбаны, жалпы тілдік құрылымды талдау арқылы субъект ниетін анықтауда тіл білімінің прагматикалық қағидалары ерекше маңызға ие.

Прагматика субъектінің қоғамдық-әлеуметтік қатынас жағдайында өзіндік нақты бір міндеттерді шешуде, көздеген мақсатқа жетуде коммуникативті ықпал етудің құралы ретінде сөйлеу процесінде тілді қолдану ерекшеліктерін қарастырады.

Баспасөз жарияланымдарының қоғам мүддесін қорғау мақсатындағы, бастысы, қоғамды тәрбиелеуші, сауықтырушы және бағыт беруші жүйе ретіндегі қызметінен жаңылмауына байланысты мәселелер көпшілік назарында келеді. Мұнда баспасөздің қоғам өміріндегі келеңсіздіктерді, жеке және заңды тұлғалардың қоғам нормаларына жат, заңға қайшы әрекеттерін қалың оқырманға жария етіп, сынға алуы қоғам тарапынан қолдау таба отырып, оның әдеби тіл нормалары, тіл мәдениеті, тілдік этикет қағидалары үрдісінен шығуы талап етіледі.

«Ашық баспасөз материалы негізінде ар-намыс, абырой мен іскерлік беделді қорғау туралы талаптар тұрғысындағы **лингвистикалық сараптаманың міндеті** сараптауға ұсынылған мәтінде орын алған сөздер мен сөз тіркестерінің ерсі түрде беріліп адамның ар-намыс, абыройы мен іскерлік беделін таптау үшін қолданылу мүмкіндігін ескере отырып, олардың мағынасын және стильдік бояуын тыңғылықты зерттеу болып табылады. Жарияланымдық, журналистік материал сапасының жоғары деңгейі мәтін авторының этикалық танымымен де бағаланады»¹.

¹ Бельчиков Ю.А. Размышление по поводу. – В кн. Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации / Под. ред. проф. М.В.Горбаневского –3-е изд., испр. и доп. – М.: Галерея, 2002. – 424.

Бұқаралық ақпарат құралдары материалдарында жеке немесе заңды тұлғаның ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделіне нұқсан келтіретін мәліметтердің таралуына, сондай-ақ ауызша және жазбаша мәтінде орын алған сөздер мен сөз тіркестерінің ерсі қолданысына орай *қорлау* тілдік дерегінің, шындыққа сәйкестігі / сәйкессіздігінің анықталуына қарай жала жабу тілдік деректерінің орын алуымен байланысты сөз қақтығыстары (дау-жанжалдар, конфликттер) – бүгінгі юрислингвистикадағы өзекті мәселелердің бірі.

Тіл қызметі барысында коммуникативтік сәтсіздіктер ретінде қарастырылатын сөз қақтығыстарының шығу көзі қақтығысты мәтіндер болып табылады. Қақтығыс-ты (конфликтный или конфликтогенный) мәтіндер – бұл БАҚ арқылы көпшілікке таратылған мәліметтер, олардың негізінде талапкер және жауапкер тұлғалардың қатысуымен ақпараттық даудың орын алуы мүмкін. Қақтығысты мәтіндерге жүргізілетін лингвистикалық талдаудың өзіндік ерекшеліктерінің бірі – мәтіннен талапкер тұлға туралы жағымсыз мәліметтерді тауып, және олардың ішінен шындыққа сәйкестігін тексеруге болатындай деректі тұжырымдарды пікірден, болжамнан, бағалауыштық сөйленістерден ажырату. Ал шындыққа сәйкестігі тексерілетін деректі ақпарат тек тұжырым формасында ғана емес, сонымен қатар риторикалық сұраулы сөйлем формасында да беріліп, тіпті мәтіннің тұтас мазмұнынан да анықталып жатады. Өйткені қақтығысты мәтіндер де біртұтас дискурсивтік-коммуникативтік құрылым ретінде автордың субъективтік пікірін, көзқарасын, ниетін, тура және жанама сөйлеу дағдыларын, жалпы мәтінді түзу ерекшеліктерін қамтиды.

Сондықтан лингвистикалық талдау жасауға мамандарға ұсынылған даулы мақаладағы деректік тұжырымдарды анықтауда сөйлемдердің пропозициясына (сөйлем мазмұны мен құрылымынан анықталатын объективтік және модалдық мәндер) семантикалық, құрылымдық талдау жасалды.

Мұнда сөйлем пропозициясының компоненттері: «Бірінші, шынайы ақиқатты (мәлімет, оқиға тұрғысындағы ақпарат) бейнелейтін объективтік мәніс; екінші, сөйлеушінің (жазушының) осы шынайы ақиқатқа байланысты көзқарасын, қарым-қатынасын бейнелейтін субъективтік мәністер. Логика мен лингвистикада сөйлем мағынасының осы екі типі «диктум» (объективтік мазмұн) және «модус» (субъективтік модалдылық) деген терминдермен белгіленеді. Диктумдық бөлікте қайсыбір оқиға, жағдаят, анықталған дерек туралы хабарланады; бұл мәліметтердің шындыққа сәйкестігін / сәйкес еместігін тексеру лингвист-сарапшының құзыретіне,

әдетте, енбейді. Лингвист-сарапшы үшін сөйленістің модустық бөлігінің мазмұнын анықтау маңыздырақ болып табылады»².

Мысалы, *Екі көзін мөлдіретіп, өз баласын еркінен тыс «ақыл-есі дұрыс емес», «үй жағдайында ұстау қауіпті», «ауру» деп Атыраудағы ақыл-есі кемтарлар интернатына өткізіп, үкіметтен өзі баланың атынан зейнетақысын алып, тірідей жетім қылып, бір жақта баланы, екінші жақта әкесін қан жылататын безбүйрек екенін білмейтін* сөйлемінің позициясында өз баласын еркінен тыс Атыраудағы ақыл-есі кемтарлар интернатына өткізді; үкіметтен өзі баланың атынан зейнетақысын алды деген деректі тұжырым – мәлімет, оқиға тұрғысындағы ақпаратты бейнелейтін объективті мәніс (диктум) және *тірідей жетім қылып, бір жақта баланы, екінші жақта әкесін қан жылататын безбүйрек екенін білмейтін* деген бөлігі – сөйлеушінің (жазушының) осы шынайы ақиқатқа байланысты көзқарасын, қарым-қатынасын бейнелейтін субъективті мәніс (модус).

Қақтығысты мәтіндер заңгерлік және лингвистикалық сала тоғысында зерттеу нысанында қарастырыла алады.

Аталмыш сөз қақтығыстары лингвистикалық (тілдік) зерттеу нысаны бола отырып, сол уақытта заңгерлік тұрғыдан реттеледі: БАҚ арқылы нұқсан келтіретін мәліметтер таратылуы барысында тұлғаның ар-намысы, қадір-қасиеті мен іскерлік беделін қорғау үшін ҚР Азаматтық кодексінің 143-бабы, ал БАҚ арқылы таратылған жала үшін ҚР Қылмыстық кодексінің 129-бабы, қорлау дерегіне байланысты ҚР қылмыстық кодексінің 130-баптары қарастырылады.

1.2. Нұқсан келтіретін мәліметтер: тұрмыстық және құқықтық санадағы көріністері

Талапкер және жауапкер тұлғалардың қатысуымен орын алған сөз қақтығыстарына, жоғарыда көрсеткеніміздей, тұлға туралы жағымсыз ақпараттар қамтылған жазбаша я ауызша мәтіндер негіз болады. Мұнда жағымсыз ақпараттың, оның ішінде, сөйлем, сөйленістер мен сөз тіркестері, жекелеген лексикалық бірліктер семантикасының тұрмыстық санада қабылдануы мен құқықтық сана тұрғысынан сарапталуы маңызды.

Тұрмыстық санаға әлеуметтану ғылымында «адамдардың күнделікті тәжірибесіне сәйкес қалыптасып, сол әлеуметтік қауымдастықта басым-

---

² Ли В.С. Понятийный аппарат современной лингвистики, используемый при лингвистическом исследовании спорного текста // Лингвистическая экспертиза спорного текста. – Алматы: «Әділ сөз», 2009. – 140 с.

дыққа ие болып отырған білім мен таным-түсініктердің, қағидалардың санада орныққан жиынтығы» деген анықтама беріледі. Сондай-ақ, тұрмыстық сана нақты ғылыми зерттеу әдістерінің қолдануымен дәйектелген білім нәтижесінде орныққан санадан ерекшеленеді. Ғылыми зерттеу әдістерінсіз, өмірлік білім мен тәжірибені тірек ете отырып, интуитивті қалыптасқан тұрмыстық сана кейбір мәселелерде қателіктерге бой алдырды, дегенмен қоғам, қоршаған орта, табиғатпен сан ғасырлық қарым-қатынасының нәтижесінде жинақтаған халық даналығының адастырмайтын да кездері көп.

Жағымсыз ақпараттар қамтылған жазбаша я ауызша мәтіндер заңгерлік білім, құқықтық қағидаларға негізделмей, тұлғаның өзіндік мүддесі я тұрмыстық сана тұрғысынан талқыланылғанында сөз қақтығыстарына әкелуі мүмкін.

Сөз қақтығысына түрткі болған **«Қазақстан тұрғыны, ия ардагер атағы жоқ, азаматтығы тағы да көріне бермейтін, осы жиында ала өкпе болып, бұтын терлеткен Ж. деген біреу «М.-ді сотқа беруден басқа амал қалмады»** деп таусыла сарнапты» сөйленісіндегі кейбір тілдік бірліктер әлеуметтік қауым я қоғамда қалыптасқан дәстүр, қағидалармен орайлас тұрмыстық сана тұрғысынан ерсі, жағымсыз, жеке тұлғаның ар-намысы мен абыройына нұқсан келтіруі мүмкін деп қабылданылған. Мұндағы 1) **ардагер атағы жоқ** тіркесі.

Қалыптасқан тұрмыстық санаға сәйкес «көп жылғы еңбегін, көрген бейнеттерін, қария жасын ескеріп, өзін ардагер» ретінде бағалайтын жеке тұлға үшін «ардагер атағы жоқ» тіркесі намысқа тиеді. Алайда анықталған заң, ережелерді басшылыққа алатын құқықтық санада *ардагер* түсінігі осы атақты растайтын «еңбек ардагері», «Ұлы Отан соғысының ардагері» сияқты арнаулы құжаттар бойынша анықталады.

2) **«Азаматтығы тағы да көріне бермейтін» сөйленісі**. Ер адамдарды «Бір шаңырақтың бас көтерері, ел басына күн туғанда салмақ түсетін ер-азаматы» деп бағалайтын қоғамдық санамен орайлас қалыптасқан жеке тұлғаның тұрмыстық санасы тұрғысынан аталмыш сөйленіс «ерсі, өзіне лайықсыз» деп қабылданады. Ал заңдар мен жалпы қабылданған моралдық қағидаларды бұзу дерегін, яғни шындыққа сәйкестігін тексеруге болатын мәліметті негіз ететін құқықтық сана бойынша **«азаматтығы тағы да көріне бермейтін» сөйленісі** дерексіз мәліметке құрылған. Сондай-ақ, «азаматтығы тағы көріне бермейтін» сөйленісіне модалды-бағалауыштық сипат тән. *Көріне бермеу* тіркесінің семантикасы әрдайым және көзге түсіп көрініс бермейтін іс-әрекетті білдіреді, яғни «мүлде азаматтық көрсетпейді» деген тұжырымды пікірді қамтымайды. Бұл контексте *азаматтық* мәнісі таза субъективтік тұрғыдан қарастырылады.

Себебі *азаматтыққа* байланысты әлеуметтік қауым өкілдерінің түсініктері мен өлшемдері, пікірлері әр түрлі. *Азаматтықты* анықтайтын өлшемдер белгіленбеген.

Сөйтіп, нұқсан келтіретін мәліметтер – бұл жеке немесе заңды тұлға тарапынан іс жүзіндегі заңдар мен жалпы қоғамда қабылданған моральдық қағидалардың бұзылғаны туралы БАҚ арқылы немесе көпшілік жиын алдында ауызша я жазбаша қалың бұқараға таратылған жағымсыз деректік ақпараттар. Нұқсан келтіретін мәліметтер шындыққа сәйкестігі жағынан тексеріле алынады. Алайда бұл «деректік ақпараттар бағалауыштық сөйленістерде берілмейді» деген түсінікті тудырмауы тиіс. Өйткені *жалақор, парақор* сияқты тұлға туралы жағымсыз бағалар сол тұлға тарапынан түрлі жөнсіз арыз-шағымдардың орын алғаны я алмағаны, сондай-ақ қызмет барысында пара алуға байланысты деректер тұрғысынан тексеріле алады.

Бұл тұрғыда Заңгерлік әдебиеттерде³, сондай-ақ ҚР Жоғарғы сотының 18.06.04 ж. № 10 нормативтік қаулысында⁴ «Қоғам немесе жеке азаматтардың заңдарды сақтау, моральдық принциптерді орындау туралы көзқарастары бойынша ұйымдар мен азаматтар жөніндегі шындыққа жатпайтын мәліметтер олардың ар-намысына және абыройына кір келтіретін мәліметтер деп есептелінеді» деп көрсетілген. Яғни, **нұқсан келтіретін мәліметтер қатарында** жеке тұлға немесе заңды тұлға тарапынан іс жүзіндегі заң қағидаларының бұзылғандығы, сондай-ақ жеке, қоғамдық немесе саяси өмірде әділетсіз, этикаға жатпайтын іс-әрекеттің жасалғандығы, шаруашылық-өндірістік немесе кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруда ықылассыздық танытқандығы, іскерлік айналымда іскерлік этиканы немесе қалыптасқан дәстүрлердің бұзылғандығы туралы деректік тұжырымды қамтитын мәліметтер танылады. Ал деректі (фактіні) қамтымайтын, тек «сүйкімсіз адам», «қақымақ студент» сияқты жағымсыз бағаны қамтитын жағымсыз мәліметтер нұқсан келтіретін мәліметтер болып табылмайды деп көрсетіледі.

Нұқсан келтіретін мәліметтерді анықтау үдерісінде лингвистика мен заңгерлік сала мүдделері мына түрде үйлестіріледі: «Лингвистикадағы оқиға, сөйлеу жағдаяты, баға беру категориялары юриспруденцияда дерек және пікір категорияларына алмастырылады да, олардың аражігінің

³ Понятия чести, достоинства и деловой репутации: Спорные тесты СМИ и проблемы их анализа и оценки юристами и лингвистами. Изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 2004.

⁴ Сот тәжірибесінде жеке тұлғалардың және заңды тұлғалардың ар намысы мен абыройын және іскерлік беделін қорғау жөніндегі заңдылықты қолдану туралы» ҚР Жоғарғы сотының 18.06.04ж. № 10 нормативтік қаулысы // Жүз жағдай – жүз кеңес. Журналистерге көмек. – «Әділ сөз» қоры, 2007.

анықталуында сөйленістің шындықпен сәйкестігі және сәйкес еместігін саралау негізгі қағида болып табылады»⁵.

1.3. Нұқсан келтіретін мәліметтер: эксплицитті білдірілуі

Жеке немесе заңды тұлға туралы жалпы ақпарат субъект-автордың тілді қолданудағы ерекшеліктеріне, логикалық ойлау жүйесіне сәйкес рәсімделеді. Автор қайсыбір деректі мәліметті жеткізуде тілдің шексіз мүмкіндіктерін пайдалана алады.

Жоғарыда көрсетілгендей, «жеке тұлға немесе заңды тұлға тарапынан іс жүзіндегі заң қағидаларының бұзылғандығы, сондай-ақ жеке, қоғамдық немесе саяси өмірде әділетсіз, этикаға жағпайтын іс-әрекеттің жасалғандығы, шаруашылық-өндірістік немесе кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруда ықылассыздық танытқандығы, іскерлік айналымда іскерлік этиканы немесе дәстүрлердің бұзылғандығы» туралы деректі мәлімет жеке сөйлемнің мазмұнынан, сондай-ақ контекст немесе тұтас мәтін мазмұнынан да анықталып жатады. Соған орай деректі мәліметтер тілде эксплицитті және имплицитті синтаксистік құрылымдарда беріледі.

Эксплицитті (лат. тілінде *explicitus* айқын, түсінікті деген мағынада) «имплициттілік түсінігіне қарсы қойылып, сыртқы материалдық тұрғыда ашық білдіру сипатына ие құрылым» деп түсініледі⁶.

Деректі мәлімет, оқиға тұрғысындағы ақпаратты бейнелейтін объективті мәністер (диктум) сөйлем құрамындағы синтагмалардың (өзара логика-семантикалық, синтаксистік байланыстағы сөздердің тіркесі) мазмұнында ашық білдіріледі. Мәлімет, оқиға тұрғысындағы ақпараттар эксплицитті түрде төмендегідей синтаксистік құрылымдарда беріледі:

1) Субъект және предикат қатынасында деректі мәліметке құрылған хабарлы сөйлемдер. Мұнда етістік-предикат жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ формасында тұрады: *Мемлекеттің әр жылы 5 млн. теңгесін жесе де, тапсырысты орындамады.*

Бұл сөйленіс мазмұнында *‘Әр жылы мемлекеттің 5 млн. теңгесін жеседі, тапсырысты орындамады’* деген деректі тұжырым қамтылған. Мұнда шартты рай формасындағы *жесе* сөзі өткен шақтағы аяқталған іс-әрекетті білдіру қызметін атқара алмайды, бірақ оның *де* шылауымен *жесе де* түріндегі тиянақсыз формадағы тіркесі бұрынғы өткен шақта

⁵ Голев Н.Д., Матвеева О.Н. Значение лингвистической экспертизы для юриспруденции и лингвистики. – В кн. Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации / Под ред. проф. М.В.Горбаневского –3-е изд., испр. и доп. – М.: Галерея, 2002. – С.264.

⁶ Большой толковый словарь русского языка / Под ред. С.А.Кузнецова. –СПб, 1998.

болған іс-әрекетті білдіреді, және бұрынғы өткен шақта болған іс-әрекетті білдіруімен бірге, орындалуы тиісті әрекеттің – *тапсырыстың* жүзеге асырылмауына байланысты қарсылықты мәнді де қамтыған.

Сондай-ақ, «Маған рәкеттер жіберіп қорқыту, телефонмен бопсалау, шантаж басталды» деген сөйлемнің семантикасы, оның ішінде, *басталды* етістігінің семантикасы аталмыш әрекеттердің аяқталғанын білдірмесе де, оның дүркін-дүркін орын алғанын көрсетеді, ал осы сөйлеммен логика-семантикалық байланыста тұрған алдыңғы *Концерттің көкесі кейін болды* сөйлеміндегі етістіктің өткен шақ формасындағы болды сөзі осы аталған әрекеттердің нақты болғанын тұжырымдап тұр.

2) Субъект және предикат (бастауыш және баяндауыш) қатынасында болған іс-әрекетті тұжырымдайтын есімшелі оралымдар мен зат есімдердің өзара атрибуттық (анықтауыштық) қатынастағы тіркесі жатады. Мысалы, *... айлакер әйелдің айтқанына көніп, айдауына жүріп отырған лауазымды кісілер мен заң саласы өкілдерінің және интернат қызметкерлерінің бұл қылығы адамның ой санасына кіріп шықпайтын, сау кісінің өзін жынды қылатын кереғар дүниелер.* Асты сызылған көсемше, есімшелі оралымдар мен зат есімдер өзара атрибуттық (анықтауыштық) қатынаста тұрып, сол уақытта өз семантикасында «лауазымды кісілер мен заң саласы өкілдері және интернат қызметкерлері айлакер әйелдің айтқанына көнді, айдауында жүріп отыр» деген субъект және предикат (бастауыш және баяндауыш) қатынасында болған іс-әрекетті тұжырымдайды.

3) Қазақ тілінде сөйлемдердің (сөйленістердің) тиянақсыз формадағы компоненттерінің мазмұнында деректі нұқсан келтіретін мәліметтер қамтылады: *түрмедегі әйел-ананы арбап, оны кино еткеніне* түріндегі аяқталмаған сөйленісте (кино) *еткеніне* дегендегі – *кен* есімше формасы өткен шақтағы анық болған іс-әрекетті білдіреді. Мысалы, *оның айтқанына көндім*, яғни оның бір нәрсе айтқаны анық немесе ол бір нәрсе айтты, мен соған көндім. Және *түрмедегі әйел-ананы арбап, оны кино еткеніне* синтаксистік құрылымы өзінен кейін тұрған *сол кейінкердің наразылық хаттары* деген сөйленістермен тіркесіп берілуі арқылы да деректі ақпаратты білдіретін тұжырым ретінде танылады. Яғни, И. Т.-ның *әйел-ананы арбағаны, кино еткені* туралы ақпарат контекст компоненттерінің өзара логикалық байланысында, яғни *сол кейінкердің наразылық хаттары туралы ақпаратпен* тұжырымдалып тұр.

1.4. Нұқсан келтіретін мәліметтердің мәтін мазмұнында анықталуы (имплицитті формасы)

Имплициттілік (ағылшын тілінде «implicit») – астарлы, айтылмаған) объективті жағдаятқа субъекті қатынасы негізіндегі ойды беруде тиісті

тілдік элементтің орын алмағанымен, оның мәнісін басқа тілдік бірліктер қатынасында қамтып тұратын, сонымен бірге тілдік бірліктердің логика-ассоциациялық жүйесі қатынасында жеткізетін синтаксистік құрылым.

Имплицитті берілетін ақпарат 1) ешбір тілдік бірлік арқылы ресімделмейді, бірақ ол сөйлемдегі сөздердің өзара байланысында немесе контекстегі сөйленістер я абзац құрайтын сөйлемдердің өзара логика-семантикалық байланысында анықталады. Мысалы,

Шешесімен бірігіп, жасырын бір әрекет етіп жүргенін жүрегім сезгендей болды. Маған дәрі ішкізіп немесе басқа бірдеме жасап жүргендей сезіндім сөйлемдеріндегі *жасырын, бірдеме* сөздері табиғаты жағынан белгісіздікті, құпия мәнді қамтып, ал *сезгендей болдым, жасап жүргендей сезіндім* модаль мәнді сөздер жағымсыз дерек туралы күман, күдікті білдіргенмен, келесі контекстегі: *Денсаулығым сыр беріп, әлсіреп, басым ауырып, арқаларым құрысып, ... бір күйге ұшырадым* сөйлемі жоғарыдағы (өзінің алдындағы) сөйлеммен логика-семантикалық байланыста табылып, С. денсаулығындағы өзгерістер У. және оның анасының жасырын әрекеттерінің салдары ретінде баяндалған және осы контекстегі, жоғарыдағы (өзінің алдындағы) сөйлеммен логика-семантикалық байланыста тұрған *Кейін сезіктенгенім бекер емес екенін білдім* сөйлемі тұжырым формасында күдіктің шындыққа айналғанын, яғни С-ның айтуынша «У. және оның анасы С.-ға оның денсаулығын нашарлататындай әлдене берген» деген тұжырымды имплицитті жеткізіп тұр.

Имплицитті берілетін ақпарат 2) жекелеген имплицитті тілдік бірлік арқылы ресімделуі мүмкін және толық деректі жағымсыз мәлімет тұтас мәтін мазмұнында анықталады.

Мысалы: а) *Уәде берді екен, орындамай ма?* Формасы жағынан сұраулы, жауапты қажет етпейтін, керісінше, *уәде берді, бірақ орындамады* деген тұжырымды білдіріп тұрған бұл риторикалық сөйлемдегі имплицитті *уәде* сөзінде қамтылған жасырын мәлімет бұл – күнделікті тұрмыстық сипаттағы *уәде* я заңгерлік күші бар *уәде*.

ә) *Аты-жөні – Қ.М., мені өзі іздеп келіп, қамқор боламын деді, келістім.* Мұнда имплицитті «келістім» сөзі. Қандай да бір мәселе бойынша келісімге келу, ымыраласу, шарттардың анықталуы және оның екі субъектінің арасында орын алатыны туралы мағынаны білдіретін «келістім» сөзі мазмұнында мәтіннен тыс тұрған коммуникативтік жағдаят немесе коммуниканттарға өзара белгілі мәлімет – келісімнің мазмұны мен шарттары – жасырын тұр. Ол мәліметтер сөйлемдер мен сөйленістердің, абзац я контекст мазмұнында да толық қамтылмайтынын көруге болады:

З.К.: *Аты-жөні – Қ.М., мені өзі іздеп келіп, қамқор боламын деді, келістім. Соңғы рет жаңа жылда келген шығар. Онда да бірер кесе жуып кері қайтты. Келген сайын шаршап жүрмін, ауырып жүрмін дейді. Мен қартайдым, кеше ғана көрішім қан қысымымды өлшегенде 180-нен бір шығыпты. Ауырмайтын жерім жоқ. Уәде берді екен, орындамай ма? Қанша күннен тамақ ішкен жоқпын, үйдің күйі болса мынау.*

Талдауға алынған үзінді пәтер тұрғыны, зейнеткер З.К.-ның тікелей сұхбатынан келтірілген дәйексөз. Берілген мәтіннің мағыналық нақтылау компоненті – «... мені өзі іздеп келіп, қамқор боламын деді, келістім»; негативті баға беру компоненті – «Уәде берді екен, орындамай ма?»; түйіндеу компоненті – «Қанша күннен тамақ ішкен жоқпын, үйдің күйі болса мынау».

З.К.-ның сөзіндегі жағымсыз компонент – *Уәде берді екен, орындамай ма?* риторикалық сұраулы сөйлеміндегі имплицитті компонент – «уәде» сөзінің мәнісі (нақты қандай «уәде») келесі сөйленісте қамтылған: «**Қанша күннен тамақ ішкен жоқпын, үйдің күйі болса мынау**», яғни үйді жинап тұру, тамақтандыру.

Ал З.К.-ның сөзіндегі «келістім» имплицитті компонентінің мәнісі келесі фрагментте ашылады: *қала прокурорының көмекшісі: ... Расында да, З.К. приватизация негізінде пәтерді иеленген, ал 2007 жылдың 17 қазанында Қ.М.-ға сыйға беру туралы шарт жасасыпты.* – Сөйленімде З.К. мен Қ.М. арасындағы үйді сыйға тарту туралы келісім жөнінде ресми мәлімет берілген.

Сөйтіп, мәтін мазмұнының тұтастығында Қ.М.-ның келісімге сөйкес кәрі әрі науқас адамға күтім жасауға берген уәдесінде тұрмағаны оның **қоғамдық мораль қағидаларын бұзғандығынан** хабардар етеді.

Тұлға туралы жағымсыз ақпараттың имплицитті білдірілуінде өзара қарсылықты мазмұнда табылатын синтаксистік құрылымдар ерекше орын алады. Мысалы, «... балаларымның анасы Амангүл әлі де ақылға келер, өзінің ішінен шыққан балаларын жылат*мас*, жамандыққа бар*мас* деп соңын күттім. ... Алайда ...». Мұнда етістіктің асты сызылған болымсыз формасы аталмыш теріс әрекеттерді жоққа шығарса, келесі сөйлемдегі **алайда** қарсылықты жалғаулығы олардың нақты жүзеге асқанын білдіріп тұр.

Нұқсан келтіретін мәліметтер пресупозитивті құрылымдардың мазмұнында да қамтылады.

«Пресуппозиция (лат. praе «алдыңғы», suppositio «болжам») – сөйлемнің семантикалық жағынан дұрыс құрылып, контекске қайшы болып қабылданбауы үшін, сөйлемнің шынайылықты білдіретін бөлігін белгілейтін лингвистикалық семантиканың термині. ... «П». ұғымы

философиялық қисында пайда болған (Г. Фреге, П. Стросон), онда ол сөйлемнің семантикалық бөлігін белгілеген. Бұл бөлік әрқашанда шынайы болуы қажет. П.-ның негізгі қасиеті, болымсыз сөйлемде олардың жоққа шығарылмауы, мыс.: «менің келгенімді ол біледі» және «менің келгенімді ол білмейді», мұндағы П. – «мен келдім»⁷. Сондай-ақ, «келген кісілер үйге кірді немесе терезені жабыңыз» деген сөйлемдерде шынайы ақиқат я деректік тұжырымдар: «кісілердің келгені және терезенің ашық тұрғаны».

Бұл анықтама мен мысалдардан түсінікті болғаны – сөйлемнің семантикасында теріске шығаруға келмейтін алдыңғы ақиқат ақпараттың қамтылуы.

Сұраулы сөйлем формасында тұрғанымен, нақты жауапты қажет етпейтін бірақ оқырманды я тыңдаушыны ойландыру мақсатын көздейтін *«Оңтүстік Қазақстан» газетінің басшылығынан аяқ астынан кетуінің сыры неде?»* риторикалық сөйлемінде субъектінің *«Оңтүстік Қазақстан» газетінің басшылығынан кеткені туралы деректік ақпарат тұжырымдалған.*

1.5. Сөз қақтығыстарының когнитивтік және этномәдени аспектісі

Жағымсыз ақпараттар қамтылған жазбаша я ауызша мәтіндерде берілген ақпаратты қабылдауда субъектілердің – адресант (автор) пен адресаттың арасында туындайтын сөз қақтығыстарына тұлғалар санасындағы танымдық-ойлау үдерістерінің ерекшеліктері, айырмашылықтары негіз болады. Адамның қайсыбір құбылысқа байланысты қалыптасқан өзіндік таным-түсініктері мен білімі, санасында жүріп жатқан ойлау үдерістері тілден, оның сөзінен көрініс табады. Бұл тұрғыда тұлға сөзі мен оның анықталған мәселе туралы таным-түсінігі, білімінің арасындағы байланыстың ашылуы сөз қақтығысын шешуде маңызды болып табылады. Сөз қақтығысына байланысты лингвистикалық талдау нысаны болып табылатын тілдік бірлікті когнитивтік аспектіде қарастыруда тұлғаның сол тілдік бірлікпен таңбаланған ұғым тұрғысында қалыптасқан таным-түсінігін, білімін анықтау маңызды.

Мысалы, талапкер және жауапкер тараптардың «имансыз» және «көргенсіз» сөздеріне байланысты даулары бойынша жүргізілген лингвистикалық талдауда аталмыш тілдік бірлікпен таңбаланған ұғымдарға бай-

⁷ Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 б.

ланысты мәтінде жасырын тұрған білім құрылымын фрейм арқылы зерттеу қажет етілді.

Жарияланымда талапкер тұлғаның іс-әрекетін бағалау қызметіндегі «имансыз», «көргенсіз» сөздерінің қолданысына автордың осы ұғымдар туралы концептуалды фрейм түрінде ұйымдасқан таным-түсінігі, этнолингвомәдени орта ықпалында қалыптасқан білімі негіз болған.

Бұл тұрғыда М. Минскийдің, Н.А. Коминаның ойлары негізінде фреймге берілген мына анықтама басшылыққа алынады: «Фрейм адам жадының психологиялық моделін танытады. Фреймдік модель шындықты адам жадында бұған дейін қалыптасқан фреймдермен (ағылшынша – frame – рамка – қоршау) салыстыруға негізделеді және әрбір фреймдік құрылым шындық дүниеден алынған ақпараттардың жадыдағы концептуалдық нысандарымен тығыз байланысты»⁸.

Сөйтіп, «имансыз» сөзінің фреймдік құрылымы қақтығысты мәтіндегі келесі жағдаяттардың өрбуі арқылы ашылады: 1) *Тансырма нағыз имансыз: қаланың сол жағалауындағы Өтеғұл Түгелбаев ауылындағы Мұхан Баба көшесіндегі Бабаның аты жазылған темір белгіні түбірімен қопарып алып, қала шетіндегі қоқысқа апарып тастау.* 2) *Сөйтіп, бір газсырға жуық өмір сүрген, ел-жұртына қадірлі болған ақсақалдың есімі жазылған ауыр салмақты темір қондырғы құлатылып, арнайы әкелінген көлікке тиеліп, жөнелтіледі.* 3) *«Тегі мықты қария еді, мына қорлыққа шыдамас, көрсетер әлі кереметін» деп мына сорақылыққа куә болғандар тісін қайрап қала береді».*

Автордың «Өтеғұл Түгелбаев ауылындағы Мұхан Баба көшесіндегі Бабаның аты жазылған темір белгіні түбірімен қопарып алғызып тастау» әрекетін **имансыз іс** ретінде бағалауына оның санасында осы жағдаятпен тамырлас танымдық-психологиялық білім бағдар болады.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде имансыз сөзін 1) *діннен безген, дінсіз*; Сендей имансыздардың қолын босатса, қамшы ұстайсындар (Бодықов); 2) **Ауыс. Ұятсыз, арсыз, оңбаған.** Неткен **имансыз** еді, мектептен ұрламаса қайтеді екен (Сүндетов).

Түсіндірме сөздікте, көріп отырғанымыздай, аталмыш тілдік бірлік адамның діни бейнесімен, кісілік қасиеттерімен байланысты жағымсыз семантикаға ие. Ал аталмыш қақтығысты мәтінде «имансыз» сөзі автордың тілдік санасында бұрын қалыптасқан осы сияқты стереотипті жағдаяттарда ассоциация тудыратын **әруақ** фреймімен орайлас жатыр.

⁸ Нұрдәулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика. – Алматы: Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2011. – 312 б.

Мақалада қазақ халқының әруақтарға байланысты діни түсінігі мына жанама сөйленісте көрініс тапқан: *«Тегі мықты қария еді, мына қорлыққа шыдамас, көрсетер әлі кереметін»*. Мұндағы тегі мықта қария тіркесі – 1) есімі жазылған тақтасы құлатылған Мұқан бабаны сәйкестендірсе, 2) Мұқан бабаның тылсым күштілігінен, «күшті әруағынан» хабардар етеді, бұл орайда *«көрсетер әлі кереметін»* сөйленісі оның мәнісін нақтылап, айқындай түседі.

Қазақ халқының әруақтарға байланысты мақалада көрсетілген діни түсінігі туралы Ш. Уәлиханов зерттеулерінде мынандай деректер берілген: «Ұлы, күшті адамдар шектен тыс қуатты, құдіретті онгондар (Бұл жерде *онгон* – *әруақ* деген мағынада – Т.А.) болды, ұсақ мүскіндер өлгенде де мүсәпір рухтарға айналады, <олар әспеттеп сүйе алмағандар, көре алмаушылыққа жол бергендер>. Шыңғыс хан өлгеннен соң құдай сияқты қадір тұтылды»⁹.

Яғни, мақалада Мұқан баба әруағы – «Ұлы, күшті адамдар шектен тыс қуатты, құдіретті онгондар» деген түсінікке сәйкес берілген.

Сондай-ақ, «Қырғыздарда (бұл жерде қырғыздар сөзі қазақ және қырғыз ұлттарын бірдей қамтып тұр – Т.А.) әруақтарды қадір тұту қазірге дейін өз күшінде. Олар қиын сәттерде қасиетті мұсылмандар қатарында өз ата-бабаларының аттарын атап шақырады. Әрбір сәттілікті әруақтардың желеп-жебеушілігіне жатқызды.

Қазіргі қырғыздарда атақты қорған тұрғызу я ескерткіш қою балалардың бірден бір міндеттері болып есептеледі, осы қабірлер оларға обаның орнын ауыстырады. Бұл – қырғыздарда аса қасиетті нәрсе [Ш. Уәлиханов, 1985].

Ш. Уәлиханов дерегіне сәйкес «Өтеғұл Түгелбаев ауылындағы Мұхан Баба көшесіндегі Бабаның аты жазылған темір белгі» – «қырғыздарда аса қасиетті нәрсе». Оны «түбірімен қопарып алғызып тастау» – «имансыз іс – әруаққа тиісу (кереметін көрсетер)» ретінде бағаланған.

Мақалада аталмыш оқиғаға қатысты ауыл тұрғындарының наразылығы баяндалады: *мына сорақылыққа куә болғандар тісін қайрап қала береді»*

Міне, осыдан ауыл тұрғындары дүрліксін. Ақсақалдар мен азаматтар ашуға мініп, «мына көргенсіз, әпербақан әкімге не істейміз?» деп жанайқайларын шығарып жатқанда...

Әділетсіздікке қарсы күрес ұғымы сана сезімдерді жаулап алып жатты. Үлкендер жағы жастарға басу айтпағанда, Шардара сол күндері екінші Жаңаөзенге айналып кетуі мүмкін еді.

⁹ Ш. Уәлиханов. Қырғыздардағы шамандықтың қалдықтары // Таңдамалы шығармалар жинағы, 4-том, - Алматы, 1985.

Бұдан аталмыш әрекеттің этникалық стереотиптер, салт жоралары мен дәстүрлер тұрғысында қалыптасқан ұлттық сана, ұлттық менталитетке қайшылығы көрініс береді.

«*Менталитет* (лат. *Mentalis* саналы, рухани / *mens* ақыл, ой), ағыл. *Mentality* – адамдардың, әлеуметтік органың, ұлттық дәстүрлердің ықпалына байланысты қалыптасқан жеке-дара және қоғамдық саналардың, олардың өмірлік ұстанымдарының, мәдениетінің, мінез-құлқының аса айырықша ерекшеліктері; ақыл-ойдың көрінісі, дүниетаным. Кейде менталдылық бейсаналық немесе санадан үстем құбылыс деп саналады»¹⁰.

Мақалада өз қасиеттерімен көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленіп өткен тұлғаның аруағын сыйлау, тарихты сыйлау тұрғысындағы қазақ менталитеті жоғарыда көрсетілген үзінділердің семантикасынан байқалып тұр.

Осы даулы сөйленісте талапкер тұлғаларға қатысты қолданылған жағымсыз семантикаға ие келесі сөз – *көргенсіздер*.

Көргенсіз сөзінің мағынасына байланысты қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мынандай анықтамалар берілген: 1) тәрбие көрмеген, әдепсіз; 2) тәлім-тәрбие көрмегендік, әдепсіздік; Еркектердің ісіне араласу көргенсіздік болар... (Тиесов).

Сондай-ақ, осы сөздікте **көргенсіз** сөзі **ұятсыз, ардан безген, әдепсіз** сөздерімен жақын мағыналас тілдік бірліктер ретінде көрсетілген. Даулы сөйленісте **көргенсіз** сөзі субстантивтенген зат есім (заттың түрлі белгілерін, сапасын білдіретін сын есімнен нәрсенің атын білдіретін зат есімге өтуі) болып табылады. Заттанған сипатта қолданылған **көргенсіздер** сөзі контексте 2 қызмет атқарып тұр: 1) **көресіні (Кім?) көрер** деген сұраққа жауап беріп, талапкер тұлғаларды сәйкестендіреді; 2) талапкер тұлғаларға қатысты жағымсыз бағаны білдіреді. Өз мазмұнында **тәрбиесіз** мағынасымен бірге әдепсіз, ардан безген, ұятсыз сөздерінің де мағыналарын қамтитын **көргенсіз** сөзі мақалада талапкер тұлғалардың 1) көпшілік наразылығын тудырған іс-әрекетіне байланысты қолданылған – *бір газсырға жуық өмір сүрген, ел-жұртына қадірлі болған ақсақалдың есімі жазылған ауыр салмақты темір қондырғыны құлату* – өткен тарихты сыйламағандық, көпшіліктің пікірімен санаспау, мәдени құндылықты бағаламау тұрғысынан; 2) қазақ менталитетіне сәйкес, көпшілік алдындағы, сондай-ақ үлкендер алдындағы әдеп, иба тұрғысынан (*өздерінің имансыз істері үшін көше тұрғындарынан кешірім сұраған*

¹⁰ Сүлейменова Э.Д. ж.б. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов / Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Аканова Д.Х. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2008. – 392 б.

жоқ) қарастырылып, даулы контексте талапкер тұлғаларды *тәлім-тәрбие көрмеген, әдепсіз* деп атайды. Жалпы **көргенсіз** сөзі түрлі субъектілер (адамдар) тарапынан әр түрлі жағымсыз ситуацияларды бағалауда қолданыла береді. Мысалы, *Еркектердің ісіне араласу көргенсіздік болар...* (Тиесов). **Көргенсіз**, алдында қақайып үлкен тұрса да, *мелшііп міз бақпайды* (Abai.kz). Демек, **көргенсіз** сөзінің мағынасы әркімнің өз көзқарасы бойынша түрлі жағымсыз ситуацияларды бағалауда қолданыла береді.

Сөйтіп, біріншіден, *көргенсіз* және *имансыз* сөздері қазақ тіліндегі әдеби нормаға жататын лексика қатарынан орын алады; екіншіден, *көргенсіз* және *имансыз* сөздері бағалауыштық лексика болып табылады, ал *имансыз* сөзі «адамның діни бейнесі, кісілік қасиеттері» деген түсініктермен бірге, «әруақты сыйлау, әруақты қадір тұту» деген ертеден санада қалыптасқан фреймдік моделімен ассоциацияланып, этномәдени, когнитивті сипаттағы сөз қақтығысына түрткі болған.

1.6. Қорлау дерегінің тілдік көріністері

Заңгерлік көзқарас тұрғысынан алғанда, қорлау – сөйлеуші тарапынан тілдік актіде адресатты, яғни тұлғаны қорлау, абыройын төгу, кемсіту ниетін көздеп, адресатқа өте дөрекі, балағат, боқтық т.б. инвективті лексиканың (Инвективті лексика – латын тілінен алынған: *invectiva* «балағаттау» деген мағынаны білдіреді) айтылу үдерісі.

Кез келген тілдік қорды әдеби нормативтік лексика және әдепсіз, балағат лексика құрайды. Алайда әдеби нормативтік лексика өз қолданысы барысында қорламайды, ал әдепсіз, балағат лексика өз қолданысы кезінде тұлғаны қорлайды деген түсініктің болмауы керектігі юрислингвистика саласы ғалымдарының еңбектерінде (мысалы, Ю.Бельчиков¹¹, В.И.Жельвис¹² т.б.) қарастырылған. Заңгерлік тәжірибеде әдеби нормативтік лексиканың да контекстік я түрлі жағдаяттық қолданысында тұлғаны қорлайтын лексика болып табылып, ал балағат лексиканың контекстік я түрлі жағдаяттық қолданысына қарай тұлғаны қорлайтын лексика болып табылмаған кездері орын алған. Балағат, боқтық т.б. инвективті лексиканың айтылу жағдайын

¹¹ Бельчиков Ю.А. Размышление по поводу. – В кн. Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации / Под. ред. проф. М.В.Горбаневского –3-е изд., испр. и доп. – М.: Галерея, 2002. – 424.

¹² Жельвис В.И. Слово и дело: юридический аспект сквернословия // Понятие чести, достоинства и деловой репутации: Спорные тексты СМИ и проблемы их анализа и оценки юристами и лингвистами. – М.: Медея, 2004. С. 289-298.

қорлау ретінде тану үшін, ең алдымен, сөйлеушінің нақты қорлау ниетін көздегені анықталуы тиіс.

Ал қорлау ниетінің көзделуі инвектордың (яғни, қорлаушының) сол балағат сөздер орын алған қақтығысты жағдаятта (конфликтіде) бастамашы болуымен анықталады, және қорлау ниетінің көзделуі көп жағдайда спонтанды (аяқасты, дайындалмаған түрде) сипатта жүзеге аспайды. Осы сияқты балағат лексика орын алған коммуникативтік қақтығысты интерпретациялық талдау кезінде макроконтексті сығымдап талдай келгенде, инвектордың әдейілеп сол ұрысты тұтандыруға ықпал етіп сөз қосуы, яғни бастамашысы болу жағдайы оның *алдын ала даярланып, тұлғаны қорлау ниетін көздегенінен* хабардар етеді.

Ал балағат, боқтық т.б. инвективті лексиканың **спонтанды түрде** (аяқасты, дайындалмаған түрде) орын алатыны да юрислингвистика тәжірибесінде жиі кездеседі. Балағат, боқтық т.б. инвективті лексиканың спонтанды түрде (аяқасты, дайындалмаған түрде) орын алуы жағдайында инвектордың алдын ала қорлау ниетін ойластырмайтыны, инвектумды (қорланушыны) әдейілеп кемсіту, абыройына нұқсан келтіру пиғылында болмайтыны анықталған. Осы тұрғыдан Н.Д.Голев *абайсызда қорлау немесе әдейі істелмеген қорлау (неумышленное оскорбление)* деген ұғымдарды енгізуді ұсынады¹³.

Қорлау дерегі жағдайында инвектумның (қорланушы, жәбірленуші тұлғаның) рөлінің де ескерілуі аса маңызды. Себебі, инвектумның (қорланушы, жәбірленуші тұлғаның) өзі де қандай-да бір дәрежеде инвективтік я қорлау жағдаятында бастамашы болып шығады. Сондықтан да заңгерлік пәндер арасында көп жағдайда инвекторды (қорлаушыны) қорлауға баруға итермелеп, яғни арандатып, соңынан қорланушы болып табылып жататын тұлғаның, яғни қорланушының я жәбірленушінің (инвектумның) мінез-құлығын зерттейтін виктимология саласы бар.

Спонтанды (аяқасты), алдын ала дайындалмаған коммуникативтік қақтығыстарда (конфликтілерде), яғни кездейсоқ сипаттағы өткінші ұрыс-керістерде, келіспеушіліктерде осыған дейінгі, яғни алдындағы күнделікті өмір ағысында орын алған жағдаяттар, оқиғалар – фонддық, мәтін сыртындағы мәліметтер көрініс табады.

Психоллингвистикалық зерттеулер бойынша инвектум-субъектінің (қорланушы, жәбірленуші тұлғаның) өзі осы коммуникативтік қақтығысқа дейінгі өмір ағымында инвекторды (қорлаушыны) аталмыш қақтығысқа арандататыны да дәлелденген. Мұндай тілдік қақтығыстарда инвектум

¹³ Голев Н.Д. Юридический аспект языка в лингвистическом освещении // Юрислингвистика-1: Перспективы: Межвузовский сборник научных трудов. – С. 11-58.

(жабірленуші) түрлі манипулятивтік тәсілдер арқылы қарсыласын мазасыз күйге түсіріп, оның психологиялық сабырлы қалпынан айырылып қалу жағдайына әкеліп, соңында инвектордың (қорлаушының я қарсыласының) әдеп сақтау, тілдік нормадан ауытқымау тұрғысынан қателіктер жіберуіне, яғни анайы психологиялық-тілдік агрессияға баруына өзі түрткі болады, бұл жағдайда опоненттер я куәлар алдыңғы фондық (оқиғалар туралы) білімнің жетіспеушілігіне, оқиғаның мәнісі туралы ақпараттары болмауына байланысты тілдік қақтығысты жағдаяттың мәнісі туралы ешнәрсе айта алмайды, тек сол сәттік көргендерімен ғана шектеледі.

Бұл тұрғыда өзара ресми қарым-қатынастағы тұлғалардың – газет редакторы және бөлім қызметкері – көпшілік алдындағы өзара ауызша сөз қақтығысы барысында дәрекі, балағат, боқтық лексиканың қолданысына байланысты лингвистикалық талдауды алға тартуға болады.

Р.М. тарапынан айтылған «Энеңди с...», «С. экөөңдү бир ок менен жайлап салам» сөйленістері балағат сөйленістер ретінде танылады. Және инвективтік сөйленістің, яғни балағаттың көпшілік алдында айтылуы **қоғамдық-моралдық тұрғыдан айыпталады**. Ал заң тұрғысынан келгенде, балағаттың қорлау ретінде танылуы үшін оның айтылуына түрткі болған лингвистикалық, сондай-ақ экстралингвистикалық факторлар, коммуникативтік жағдаят компоненттерінің рөлдері қарастырылуы саралануы тиіс.

Өйткені юрислингвистикада **қорлау ұғымы ерсі, балағат сөздерді қолдану деген ұғымды білдірмейтіні** көрсетілген, яғни балағат сөздерді қорлау ретінде тануда оның қасақана ниетпен айтылғандығы және тікелей адресаттың абыройын төгу, кемсіту пиғылында қолданылғандығы анықталуы тиіс.

Осы тұрғыдан алғанда, жоғарыдағы Р.М. тарапынан айтылған «Энеңди с...», «С. экөөңдү бир ок менен жайлап салам» сөйленістері балағат сөйленістер ретінде толықтай танылып, **қоғамдық-моралдық тұрғыдан айыпталғанымен**, сол инвективаның орын алуындағы континуум (жағдаят контексі) толық қарастырылуы, сондай-ақ оның талапкер Д.-ның ар-намысы, абыройы және іскерлік беделіне нұқсан келтіру мақсатында қасақана ниетпен айтылғандығы анықталуы тиіс.

Филолог-маманның құзырына сот-лингвистикалық талдау үшін берілген Р.М. «Энеңди с...», «С. экөөңдү бир ок менен жайлап салам» деген өз сөздері арқылы талапкер Д.-ны көпшілік алдында әдейі, қасақана қорлау ниетін көздеді ме деген сұраққа келесі жоғарыда баяндалған психоллингвистикалық зерттеулерді, қорлау деректерінің интерпретациялық талдау нәтижелері негізіндегі юрислингвистикалық қағидаларды басшылыққа ала келіп, төмендегідей түрде жауап беріледі:

біріншіден, Қырғызстан Республикасы Бішкек қаласының 1-май аудандық сотының өкіміне қарағанда, қақтығысты (конфликтілі) жағдаят спонтанды (аяқ астынан, дайындықсыз сипатта) түрде орын алған, алғашқы сыни сөз инвектум, яғни жәбірленуші **Д.-нің** тарапынан айтылғаны сот өкімінде көрсетілген: «Башкы редактор **Д. тарапынан сындап айтылған сөздорду тура емес кабыл алып, ...**». Сот өкімінде алынып, тырнақша ішінде көрсетілген осы сөйленістің семантикасында «**Д. өз тарабынан Р. М.-ге сындап сөз айтты**» деген тұжырым жатыр. Яғни, қақтығыстың бастамашысы жәбірленуші **Д. болып табылады**.

Екіншіден, Қырғызстан Республикасы Бішкек қаласының 1-май аудандық сотының өкімінде жауапкер Р. М.-нің «**С. экөөндү бир ок менен жайлап салам**» деген сөзду емес, «**мени канчалык жамандай бербегиле, бирок мен силерди бир эле статья (макала) менен жайлап салам**» деп айтқаны көрсетілген. Мұнда, яғни Р.М. тарапынан айтылған осы сөйленістердің семантикасынан осы конфликтке дейін инвектумның (жәбірленуші я қорланушы **Д.-нің**) арандатушылық, Р.М.-ді түртпектеу әрекеті болғаны «**мени канчалык жамандай бербегиле**» сөйленісінен аңғарылады. Яғни, осы конфликтке дейінгі, алдындағы күнделікті өмір жағдаятында **Д. мен** Р.М. арасында орын алған келіспеушілік жағдаяттардың ізі байқалады. **Бастамашы сөздің** жауапкер Р.М. тарапынан емес, жәбірленуші **Д.-нің тарапынан айтылуы** конфликттің спонтанды сипатта жүзеге асқанын, яғни жауапкер Р.М. тарапынан әдейі қорлау ниетін көздемегенін, алдын ала дайындалмағанын білдіреді. Қақтығыста **жауапкер Р.М.-нің балағат сөздерді қолдануда қорлау ниетін көздемей, алдыңғы оқиғалар салдарында** психологиялық сабырлы қалпынан айырылып қалу жағдайында **спонтанды айтқаны** Қырғызстан Республикасы Бішкек қаласының 1-май аудандық сотының іс жүргізу барысында анықталып, сот өкімінде көрсетілген сөйленістерге семантикалық, интерпретациялық талдау нәтижесінде зерттелді.

Қорыта келгенде, инвектум (жәбірленуші я қорланушы) **Д.** инвектор Р.М.-нің (қорлаушының) әдеп сақтау, тілдік нормадан ауытқымау тұрғысынан қателіктер жіберуіне, яғни балағатты психологиялық-тілдік агрессияға баруына түрткі болған. Р.М. «**Энеңди с...**», «**С. экөөндү бир ок менен жайлап салам**» деген өз сөздері арқылы талапкер **Д.-ны көпшілік алдында әдейі, қасақана қорлау ниетін көздемеген**, себебі, біріншіден, конфликт алдын ала ойластырылмаған, спонтанды сипатта жүзеге асқан; екіншіден, конфликтінің бастамашысы – **Д.; үшіншіден, конфликтіге дейін** инвектум (жәбірленуші я қорланушы) **Д. тарапынан** инвектор Р.М.-нің (қорлаушының) сабырлы қалпынан шығуына түрткі болатындай әрекеттері болған.

1.7. Сөз қақтығыстары: қорлау дерегін анықтаудың кейбір өлшемдері

Сөз қақтығыстарын тудыратын даулы мәтіндерден қорлау мәнісі қамтылған тілдік бірліктерді анықтауда жәбірленуші тұлға туралы автор тарапынан қолданылған теріс бағалаулар я эпитеттердің мақалада баяндалған жайттарға бара-барлығы (адекватты), шынайы деректерге сәйкестігі өлшемдері басшылыққа алынды.

Өйткені жәбірленуші тұлға туралы теріс баға мазмұнында оның іс жүзіндегі заңды немесе қоғамдық мораль нормаларын бұзғаны туралы мәлімет қамтылуы мүмкін. Мысалы, *алаяқ* (мысалы, тұрғын үймен анықталған мерзімде қамтамасыз етуге уәде етіп, соңында тұтынушылардың қаржаттарын өз қалтасына басып алуы), *жезөкше*, *жеңіл жүрісті* (қоғам тарапынан моралдық тұрғыдан айыпталатын іспен айналысу) әйел сияқты бағалаушытық лексика мазмұны бойынша қоғамдық мораль нормаларын бұзғаны туралы мәліметтің шындыққа сәйкестігі / сәйкес еместігі тексеріле алынады.

Жалпы сөздің, сөйленістің қорлау сипатын анықтауда түрлі ұстанымдар басшылыққа алынады. Оның бірі түрлі әлеуметтік топтар мен таптар, түрлі аймақтардың менталитеті, түсінігі тұрғысынан, қоғам тарапынан дөрекі, көргенсіз сөздер – инвективтердің анықталуына байланысты мына түрдегі пікір де назар аудартады: «Жағымсыз форма түсінігін анықтау ұстанымдық тұрғыдан маңызға ие. Заңгерлік салада оның мұндай дефинициясы қамтылмаған, алайда тікелей түрде берілген түсініктемесі жағымсыз форманы қоғамда қалыптасқан әдептілік шегінен шығып кету тұрғысындағы анықтамаға алып келеді. Әлбетте, бұл тұрғыда айтылып отырған шектеулер түрлі аймақтарда, түрлі қоғамдық-әлеуметтік қауымдастықтарда түрліше болып келеді.

Жағымсыз форманың қылмыстық анықтамасы қоғамдағы басымдыққа ие салт-дәстүрлерден бастау алуы тиіс»¹⁴.

Сондай-ақ, сөздің, сөйленістің қорлау сипатын анықтауда автордың қорлау ниетінің болғаны / болмағаны, автор тарапынан қолданылған эпитеттердің мақалада баяндалған жайттарға бара-барлығы (адекватты), шынайы деректерге сәйкестігі өлшемдері бойынша қарастыру ұсынылады: «Автор сыни мақаласында мәтін контексінен тыс тұрғанда аса өткір көрінетін жағымсыз эпитеттерге орын беруі мүмкін. Алайда автор ниеті тұлғаны қорлау ниетін көздемеген болса, қолданылған эпитеттер мақалада баяндалған жайттарға қатынасында адекватты келіп,

¹⁴ Федотов М.А. Правовые основы журналистики. – М., 2002. – 432 с.

деректермен сәйкестікте табылса, онда мұндай эпитеттер қорлау ретінде есептеле алмайды»¹⁵.

Қақтығысты мақалаларда авторлар тарапынан қолданылған сөздер мен сөйленістердің қоғам тарапынан дәрекі, көргенсіз деп қабылданылуы / қабылданылмауы сипаты жағынан қарастырғанда, сол сөздер мен сөйленістердің семантикасы және қазақ халқының ұлттық менталитеті ерекше маңызға ие.

Мысалы, *‘денсаулық жағдайы да, ақыл-есі мен санасы да мұндай ақыл-есі кемтарларға арналған интернатта жататын дәрежеде емес өз баласын еркінен тыс «ақыл-есі дұрыс емес», «үй жағдайында ұстау қауіпті», «ауру» деп Атыраудағы ақыл-есі кемтарлар интернатына өткізіп, үкіметтен өзі баланың атынан зейнетақысын алып, тірідей жетім қылып, бір жақта баланы, екінші жақта әкесін қан жылатқан безбұйрек; баланы әдепсіздік пен көргенсіздікке тәрбиелеген; балаларға аналық мейіріммен ешқандай көңіл бөлмеген, өтірігінен ... балалардың психикасы бұзылған; интернаттағы баласына жылына бір рет барса барды («әйтпесе бармайды» деген ой қамтылған)*’ деген мақала субъектісіне қатысты айтылған жағымсыз сөздер, субъективті бағалаулар нәтижесінде оның жағымсыз портреті қалыптасады: кейіпкер субъектінің ана ретіндегі тұлғасын жоққа шығарады.

Мақала мазмұнында анықталған *‘Өз баласын еркінен тыс Атыраудағы ақыл-есі кемтарлар интернатына өткізді’*; *‘У. үкіметтен өзі баланың атынан зейнетақысын алды’*; *‘У. сот шешіміне қарамастан, ажырасқан соң әкесінің балаларымен кездесуіне кедергі келтірді’*; *‘Интернаттағы баласына бармады’*; *‘Үлкен ұлым Б.-ға «келсең бізді дуалайсың, бізді іздеме деп айтқызды»*’ деген деректерге сәйкес автор тарапынан қолданылған жоғарыда көрсетілген бұл жағымсыз сөздер мен субъективті бағалаулар аталған деректердің шындыққа сәйкестігі анықталған жағдайда ғана адекватты болып табылады.

ә) У.-дың өзіне қатысты айтылған келесі жағымсыз сөздер, субъективті бағалаулар *‘екіжүзді жан, адамгершілікке жат қылықтары, көпшілікке белгісіз жүгенсіздіктері бар; ниеті мен пиялы бұзылған; құдайын ұмытқан; өтірікті шындай етіп сапыруды әдетке айналдырған; о дүниелік болған әке-шешеге тіл тигізуші, жеңіл өмірдің соңына түскен (жел айдаған қаңбақтай), ақылынан адасқан әйел’* – У.-дың адами, кісілік қасиеттерін жоққа шығарады.

Мақала мазмұнында анықталған *‘У. Атырау-Алматы поезына аузынан арақ иісі мұңкіп мінді’*; *У. заңды тұлғаларды өз айтқанына көндірді’*;

¹⁵ Федотов М.А. Правовые основы журналистики. – М., 2002. – 432 с.

‘У. шешесімен бірігіп, С.-ға әлдене берген, С.-ның денсаулығы содан нашарлаған’ деген деректерді баяндау барысында автор тарапынан қолданылған жоғарыда көрсетілген бұл жағымсыз сөйленістер мен субъективті бағалаулар аталған деректердің шындыққа сәйкестігі анықталған жағдайда ғана адекватты болып табылады.

Мақалада «*Жақсы арының құлы, жаман малының құлы*» дегендей, *У. мына жалған, алдамшы дүниенің бейнесіне алданып, шырмаяна ілесіп, балаларын аяғыма оралғы болмасын деп құтылу үшін осылай жасағанына көз жеткізу соншалықта қиын болмас деп ойлаймын. Қысқасы, тексіздігіне көзім жетті*» деген өзара мағыналық байланыстағы сөйлемдердің алғашқысы болжам, жорамал түрінде берілгенімен, тексіз сөзі қатысқан соңғы сөйлем У.-ды *тексіз* деп тұжырымдайды. Мұнда автордың көзқарастарын тұжырымдап тұрған *тексіз* сөзі ауызекі сөйлеудегі, әдеби тілдегі т.б. қолданыстарындағы семантикасында адамның шыққан тегін, алған тәрбиесін жоққа шығарады: «тұқым танымас, туыс танымас, қанғыма» (Әй, доңыздан туған тексіз ит! Жаман неме таз кепешін киіп отырып қожаңдамақшы өзінше құлдан туған тексіз құл неме! т.б.)¹⁶.

Түрлі сөзқолданыстардан алынған бұл мысалдар *тексіз* сөзінің адамның тұқымын, шыққан тегін кемсітетіні көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда, автор тарапынан қолданылған *тексіз* сөзі кейіпкер субъектінің мақалада баяндалған әрекеттерін тұжырымдауда, бағалауда адекватты емес, себебі аталмыш сөздің семантикасы, көріп отырғанымыздай, оның жеке басын ғана емес, оның тұтас шыққан тегін жоққа шығарады.

Сондай-ақ, ... «*Біреуді бақытсыз қылып бақытқа жете алмайсың*» деген аталы сөздерден *мақұрым шешесі екеуі* деп басталатын сөйлемнің құрамында қолданылған «аталы сөз» *уәжді, өсиет сөз*, нақыл сөз деген мағынаны, ал «білмейді» деген мағынаны білдіретін «мақұрым» сөзі өзінің семантикалық қабаттарында тек *білмейді* деген болымсыз мағынаны ғана емес, сонымен бірге автордың эмоциясын, сол адамға қатысты жағымсыз (жеккөрінішті) сезімін қамтиды. Осы сөздің адресаттың көпті көрген, бала тәрбиелеп жеткізген анаға қатысты әрі оның қартайған шағында қолданысы қазақ менталитетінде өрескел саналады және бұл жағымсыз сөздер мен субъективті бағалаулар баяндалған жайттарға қатысты алғанда адекватты болып табылмайды. Өйткені бұл жағымсыз сөздер мен субъективті бағалаулар мақалада нақты шындыққа сәйкестігін тексеретіндей деректермен тұжырымдалмаған. «Бойында адамдықтың белгісі қалмаған екен» сөйленісі көпті көрген, бала тәрбиелеп жеткізген

¹⁶ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974. – 1-10-томдар; www. Lugat.kz.

субъектінің қоғамда қабылданған ана, тұлға ретіндегі орнын теріске шығарып тұр.

1.8. Сөз қақтығыстарының тілдік мәселелері

Сөз қақтығыстарының туындауында субъектілердің (адресант және адресат немесе тілдік таңбаны қолданушы және тілдік таңбаны қабылдаушы) жоғарыда көрсетілген лингвомәдени, когнитивтік тұрғыда анықталатын білімдерінің үйлесім таппауымен бірге, тікелей тілдік құралдардың, жалпы тілдің өз ішінде қайшылықтарға құрылуы да себепкер болып жататынын кездестіруге болады.

Тілдік бірліктердің контексте қолданылуы барысында түсіндірме сөздіктерде, фразеологиялық, тұрақты теңеулер тағы да басқа көптеген сөздіктерде тіркелген мағыналарынан бөлек мән-мағыналары сол жағдаятпен байланысты көрініс беруі мүмкін. Тілдегі сөз қақтығысына негіз болатын мұндай құбылыстардың қатарына мына төменде көрсетілген тілдік құбылыстарды жатқызуға болады: 1) *лексика-семантикалық маркерленген* тілдік бірліктер; 2) *синтаксистік семантикалық маркерленген* құрылымдар; 3) *семантика-прагматикалық маркерленген* контекстер.

Тілдік тұлға я сол тілді иеленушінің тілдік санасында туындайтын алғашқы ассоциация және жағдаятпен сәйкес анықталатын қосымша мән-мағына тілдік бірліктің лексика-семантикалық маркері ретінде қарастырылады.

Мысалы, кезінде бір топ сайлаушының назы республикалық газет арқылы депутатқа жолданған болатын. Сол хаттағы: *Сіз Тарбағатай ауылына 2007 жылдың жазында келдіңіз, одан кейін Сіз бұл ауылға ат басын бұрған жоқсыз* сөйлеміндегі «ат басын бұрған жоқсыз» фразеологизмі өз семантикасында *келмеді* деген ойды білдіргенімен, «депутаттың өз міндетін дұрыс атқармады» деген тұжырымды білдірмейді. Себебі, «ат басын бұрмады фразеологизмі» өз семантикасында көрсетілген сөздікте тіркелмеген, бірақ контекстен анықталатын тағы бір ақиқат мәліметті – депутаттың «ат үстінде жүргені» – *іс үстінде жүргені* туралы ақпаратты да қамтып тұр. Яғни, «ат үстінде (немесе іс үстінде) жүріп, атының басын бізге қарай бұрмады» дегенді жеткізіп тұр. Ат басын бұру фразеологизмінің мағынасы – «бұрылу, бағытын өзгерту» деген мағынаны білдіреді¹⁷. Сондықтан «ат басын бұрған жоқсыз» сөйлемінің терең семантикасында «Депутат өз міндетін дұрыс атқармады я жеңіл-желпі қарады» деген тұжырым жоқ.

¹⁷ Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 бет.

Тілдегі сөз қақтығысына негіз болатын синтаксистік семантикалық маркерленген құрылымдар да лексика-семантикалық маркерленген тілдік бірліктер сияқты үстірт синтаксистік құрылымдық семантикаға және континуумда – жағдаят контекстінде анықталатын терең синтаксистік құрылымдық семантикаға ие.

Мысалы, *Ендігі келісіміміз, 16.12.2006 жылғы алған задаток 600 000 теңгені (алты жүз мың) және коммерциялық төлқұжатты даярлағанда жаратылған сомма 15 000 АҚШ долларын (он бес мың \$) қайтарып беруге уәделестік. Осы сома үй сатылғанда беріледі.*

Осы даулы синтаксистік семантикалық маркерленген конструкцияға доцент Р.Д. Қарымсақова мына тұрғыда функционалдық-семантикалық, коммуникативтік талдау жасайды: Бұл фраза бірімәнді талқылауға келмейді (бір ғана мағынада түсінілмейді), келесі интерпретацияда (талдамада) оның мәнісі ұсынылады.

Бірінші түсіндірме тұрғысынан алғанда, нысанды сатушының ғана міндеттемесі (сатып алушыға қатысты ешбір шартсыз) белгіленеді: үйін сатқан жағдайында кепіл мен коммерциялық құжатты рәсімдеуге (даярлағанда) жұмсалған 15 мың долларды қайтару туралы. Сөйленістің мұндай үстіртін синтаксистік тұрғыдағы түсіндірмесінде сөйленіс компоненттерінің арасындағы **логика-мағыналық қатынастар сипаты ескерілмей қалады, осы сөйленістің тууы барысындағы барлық жағдаяттар ескерілмей қалады.**

Екінші түсіндірме жағдайында нысанды сатушының 15 000 \$ қайтару міндеттемесінің шарттары тұжырымдалады (басты назарға алынады). Екінші фразада – *коммерциялық төлқұжатты даярлағанда жаратылған сомма* – аса маңызды жағдай – **осы қаржыны қайтаруда қойылатын шарт** жасырын формада (имплицитті) рәсімделген. Бұл анықтауыштық конструкциядағы анықталатын сөз – *15 000 АҚШ доллары соммасы*, анықтауыш – *коммерциялық төлқұжатты даярлағанда жаратылған*, (салыстырыңыз, мыс.: 15 000 АҚШ доллары – бұл коммерциялық төлқұжатты даярлағанда жаратылған сомма). Бұл есімшелік оралым көрсетілген сомманың қандай шарт негізінде қайтарылатынын білдіреді; бұл шарттың мәнісі **‘бұл ақша коммерциялық төлқұжатты рәсімделгенде жұмсалуды тиісті’**. Және бұл шарт қажет болған жағдайда сот тарапынан тексеріле (верфикация) алынады (біз, маман филологтар танысқан 21.12.2006 ж. сенімхатқа қарағанда, бұл рәсімдеу жер теліміне, дүкенге, кафе мен шаштаразға жеке меншік құқығы туралы бір ғана Актіні алу әрекетімен және осы актіні, «ҚР Әділет Министрлігі ОҚО бойынша жылжымайтын мүлік орталығы» РМК-на мемқабылдау актісін (акт госприемки в РГП «Центр недвижимости МЮ РК по ЮКО») тіркеу ісімен шектеледі.

Қазақ және орыс тілдерінде шартты қатынастарды білдіруде арнаулы тілдік құралдар қолданылады, мысалы, *егер (если)* жалғаулығы, *жағдайда, кезде* сөздері немесе *в случае, при* т.б. предлогтар. Алайда, бұдан басқа, шарттық қатынасты білдіруде басқа да тілдік конструкциялар, оның ішінде, есімшелік оралымдар да қолданылады. ҚР «Неке және жанұя туралы» («О браке и семье») заңдарынан мысалдар келтіреміз: ***Мәжбүрлікпен кесілген неке жарамсыз болып танылуы мүмкін – Брак, заключенный по принуждению, может быть признан недействительным.*** Немесе: Балалары ***ата-ана құқығынан айырылған*** әке-шешесінің алименттік төлемінен босатылады – *Дети освобождаются от уплаты алиментов родителям, лишенным родительских прав.* Бұл оралымдардың қызметі аталмыш фразаларды басқа түрге (басқа қалыпқа) айналдыру кезінде анық көрінеді: Мәжбүрлеп некелестіру жағдайында қиылған неке жарамсыз болып танылуы мүмкін / Егер неке мәжбүрлікпен қиылған болса, онда ...; В случае заключения брака по принуждению брак может быть признан недействительным / Если брак заключен по принуждению, то... Жоғарыдағы қарастырылып отырған даулы жағдайда да осы мағыналық байланыс аталмыш даулы фразаны басқа түрге (басқа қалыпқа) айналдыру кезінде көрінеді: 15 000 АҚШ долларын *беруге уәделестік, егер ол сомма коммерциялық төлқұжатты даярлағанға (даярлағанда) жаратылған болса я* 15 мың долларды (\$) қайтарамын, егер ол құжаттарды рәсімдеуге жұмсалған болса. Осы көрсетілген шарттың орындалуы тұрғысындағы дәлелдемелердің міндетті түрде қарастырылуы (зерттелуі), күмансыз, сот күзыретіне енеді.

Даулы фразада көрсетілген шарттың орындалуы жағдайында міндеттемені орындау тұрғысындағы шарттық қатынас білдірілген: 15 000 АҚШ долларын *беруге уәделестік, егер ол сомма коммерциялық төлқұжатты даярлағанға (даярлағанда) жаратылған болса я* 15 мың долларды (\$) қайтарамын, егер ол құжаттарды рәсімдеуге жұмсалған болса.

3) Семантика-прагматикалық маркерленген контекстер автордың баяндалатын деректі мәлімет тұрғысынадағы ойы мен көпшілік тыңдарманның сонымен байланысты фондық біліміне бағдар жасауына сәйкес орын алады. Яғни, сөз қақтығыстарының шешімінде я лингвистикалық талдауында лексика-семантикалық маркерленген тілдік бірліктерге, сондай-ақ синтаксистік семантикалық маркерленген құрылымдарға, контекстерге негіз болып тұрған фондық білімнің өзіндік орны бар.

Мысалы: *«Бұл маңайға көбіне кәсіпкер Н.Ж.-ның адамдары сүт саптады. «Жамбыл – Тараз» телевидениясынан «Мына дүкеннен пәленбай күн сүт алсаңыз, пәленбай күн тегін аласыз» деп жүрген жарнама-*

ны білесіздер. Оның сүтін ешкім де тексере алмайды. Тексердің екен, кәсіпкердің жұмысына кедергі келтірді деп байбалам салады».

Мұндағы алғашқы сөйлем – «Бұл маңайға көбіне кәсіпкер Н.Ж.-ның адамдары сүт сатады» сөйлемінде аталған субъектіге қатысты я оның сатушылары сататын сүттің тазалығына байланысты жағымды я жағымсыз тұжырым айтылмаған.

Оның сүтін ешкім де тексере алмайды сөйлемінің микроконтекстегі басқа сөйлемдермен логикалық байланысын лексика-семантикалық жағынан (ойдың мазмұндық өресі) қарастыра келгенде, сондай-ақ осы сөйлемді формалдық-семантикалық (ойдың білдірілу өресі) жағынан талдай келгенде, бұл сөйленіс тікелей Н.Ж.-ға ғана қатысты айтылмаған, өйткені контексте Н.Ж. сүтті тексертпеді деген тұжырым жоқ. *Оның сүтін ешкім де тексере алмайды* сөйлемі ауыспалы осы-келер шақта – әдеттегі ұласымды іс-әрекетті немесе орындалуы жағынан ешбір шаққа қатысты емес мезгілдік тұрғыдан анықталмаған іс-әрекетті білдіретін ауыспалы осы шақта айтылған, яғни ешкім тексере алмады немесе ол тексертпеді, тексеруге қарсылық көрсетті түрінде берілмеген, болған оқиғаны баяндап тұрған жоқ. Басқаша айтқанда, тексеруге болмайды деген ойды жеткізеді. Неге тексеруге болмайтыны келесі сөйлемнен белгілі болады: *Тексердің екен, кәсіпкердің жұмысына кедергі келтірді деп байбалам салады*. Бұл сөйлемде формалдық тұрғыдан алғанда, іс-әрекеттің жасырын тұрған субъектісі – Н.Ж., оның формалдық-грамматикалық көрсеткіші жіктік жалғауының III жағы және ауыспалы осы-келер шақ формасында тұрған етістікпен жасырын түрде қиысатын Ол есімдігі: Кім байбалам салады? Ол, яғни Н.Ж., себебі алдыңғы сөйлемде оның сүті, яғни Н.Ж.-ның сүті туралы айтылған. Бірақ сөйлем тек формалдық-грамматикалық (құрылымдық) тұрғыдан ғана талданылмайды, сөйлем семантикалық, яғни мазмұндық, прагматикалық – сол сөйленісті айтушының ниеті, ойы және сол ойын жеткізуде тілдік таңбаларды қолдану ерекшелігі тұрғысынан да талданылады. Енді семантика-прагматикалық жағынан талдай келгенде, *кәсіпкердің жұмысына кедергі келтірді* тіркестері өз мазмұнында тек Н.Ж.-ны ғана нұқсап тұрған жоқ, жалпы кәсіпкерді қамтып тұр, яғни бұл сөйленіс пропозициясын дұрыс түсінуде (сөйленісті айтушының ниеті, сөйленістің мазмұны) шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау тұрғысында оларға біршама жеңілдіктер көрсету, қысым жасамау тұрғысындағы мемлекеттік заң негіздемесіндегі фондық білім керек етіледі (1992-1994 жж., 1994-1996 жж., 1999-2000 жж., 2001-2002 жж., 2003-2005 жж. кәсіпкерлікті қолдаудың және дамытудың бұрынғы мемлекеттік бағдарламалары және 2005 – 2007жж. Шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту бойынша тездетілген шаралар бағдарламасы т.б.). Және мұнда

да (*Тексердің екен, кәсіпкердің жұмысына кедергі келтірді деп байбалам салады*) сөйлем ауыспалы осы-келер шақта айтылған – байбалам салады, яғни байбалам салды емес, болған оқиғаны баяндап тұрған жоқ, сондықтан тұжырымды білдірмейді: тексерсең, байбалам салады, яғни әлі шындықта орын алмаған әрекетке байланысты өзіндік пікірді, болжамды жеткізіп тұр. Жалпы кәсіпкерлікке байланысты заңдылықтарды Н.Ж. мысалында түсіндіру мақсатын көздеген деуге болады.

1.9. Даулы мәтіндердің прагматикалық сипаты

Сөйлеуші субъект пен тыңдаушы адресаттың арақатынасынан туындайтын мәселелерді қамтитын лингвистикалық прагматика (грек. *pragmatos* – іс-әрекет) адресант тарапынан сөйлеудің тактикасы мен түрлерін, сөйлеушінің ниеті немесе айтылған сөздің прагматикалық маңызын, сөздің жанама мағынасын, тұспалдар, тыңдаушының жалпы білімі мен ықыласын, көзқарасы мен пікірін, психологиялық жағдайын, мінез-құлқын айтушы адамның бағалауы, сөйлеушінің өзі айтып тұрған хабарға көзқарасын, хабар маңыздылығын (шындық не өтірік, мысқыл, көп мағыналылығы) бағалау мәселелерін, ал тыңдаушы адресат тарапынан айтылған сөзден я хабардан тұжырым жасау (тікелей, жанама я жасырын мағына іздеу), сөздің тыңдаушыға әсері (эмоциялық күйі я көзқарасының өзгеруі), коммуниканттар арасындағы байланыс түрлері тұрғысынан тілдік қарым-қатынас түрлері (диалог, достық әңгіме, дау-жанжал т.б.), сөйлесудің әлеуметтік-этикалық қыры, әңгіме құру стилі т.б. қарастырады¹⁸.

Сөз қақтығысын тудыратын даулы мәтіндерді лингвистикалық прагматика аспектілері бойынша қарастырғанда автордың көпшілік оқырман алдындағы субъект (талапкер немесе мақала кейіпкері) беделінің төмендеуіне тілдік тұрғыда ықпал ету деңгейіне талдау жүргізіледі.

Көпшілік оқырманға ықпал етудегі автордың тілдік тактикасы мақала құрылымын және ондағы тілдік құралдар мен сюжеттерді, жоғарыда атап өтілгендей, халықтың менталдық ерекшеліктеріне, жалпы білімі мен ықыласына, көзқарасы мен пікіріне, психологиялық жағдайына, мінез-құлқына сәйкес ұйымдастыруға бағытталады. Бұл тұрғыдағы сюжеттер көпшілік жағдайда мақаланың жазылуына түрткі болып отырған негізгі жағдаятқа тікелей қатысы жоқ және шындыққа сәйкестігін тексеруге келмейтін дерексіз баяндауларға құрылады. Мысалы, оқырманның

¹⁸ Салкынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 б.

менталдық ерекшеліктерін, психологиялық қабылдау жағдайын тірек ету арқылы ықпал етудің бір мысалын мына үзіндіден көруге болады: «Бір күні түнгі сағат 2-3-тің кезінде ұзын коридормен студияға келе жатқанымда, құлағымға әлдекімнің «Ол әйелді теледидарға шығарма. Ертең басыңа әңгіртаяқ ойнатады» деп сыбырлаған даусы келді»; ... Бірде таңға жақын түс көрдім. Ақ жасулықты әже: «Балам, бері кел», деп шақырып алып, қолындағы құмалақты шашып жіберіп, «Бұл әйел сенің қадіріңді білмейді, сақ бол! Оған бала да, жанұя да керек емес» деп, қолымдағы неке жүзікті саусағымнан алып лақтырып жіберді де, жасыл көзі бар әдемі жүзікті кигізді».

Мақала мазмұнына қарағанда, бұл жағдай оның жазылуына түрткі болып отырған негізгі жағдаятқа тікелей қатысы жоқ және шындыққа сәйкестігін тексеруге келмейтін дерексіз сюжет. Мұндай жағдаятқа тікелей қатысы жоқ және шындыққа сәйкестігін тексеруге келмейтін дерексіз баяндаулар осы үзінді қатысты болып отырған субъектінің (талапкер әйелдің) әйел ретіндегі, кісі ретіндегі тұлғасын төмендету ниетін жүзеге асырудағы тілдік амалдардың бірі ретінде танылғанымен, бұлжытпайтын айғақсыз, қисынмен рәсімделмеген дәлелдерсіз қазіргі оқырманды таза сезім мен эмоциялық ықпал арқылы сендірудің деңгейі аса төмен деуге болады.

Қақтығысты мақала кейіпкері – субъектінің (талапкердің) тұлғасына байланысты көпшілік оқырман көзқарасына ықпал етуде автор тарапынан қолданылатын келесі тәсілдердің бірі – риторикалық сөйлемдер.

Жалпы сөйлеу актілерінің теориясы бойынша риторикалық сұраулы сөйлем оқырманның баяндалып отырған жағдаятқа назарын аудартумен қатар, автордың оқырманды өз идеясына ортақтастыруға ықпал ету мақсатында қолданылатын тәсілдерінің бірі болып табылады.

Мысалы, сөз қақтығысының нысаны ретінде лингвистикалық талдау жүргізілген мақаланың кіріспе бөлігіндегі – *Баласының болашағына балта шабу безбүйректік емес пе?* – риторикалық сұраулы сөйлемі өзінің функционалдық ерекшелігіне сәйкес сұраққа жауап іздеу мақсатында емес, әңгіменің не туралы екенін оқырманға аңдатып, бағыт берумен бірге, жауапты өз мазмұнында қамтыған тұжырымды, оның ішінде жоққа шығаруға болмайтын, өмірде дәлелденген аксиоманы – ‘Баласының болашағына балта шабу – безбүйректік’ – білдіру мақсатында қолданылған. Мұнда *безбүйректік* орын алған іс-әрекетке байланысты субъективтік бағаны білдірсе, *Баласының болашағына балта шабу* тіркесі мақаланың мазмұндық тұтастығында баяндалған әрекеттеріне байланысты талапкер субъект туралы «баласының болашағына балта шабушы әйел» ретінде тұжырым жасау тұрғысынан оқырманға жөн сілтейді.

Автор өзі мен оқырман арасында диалог құрғандай сипатта, аталмыш субъект туралы өзінің жағымсыз бағасы мен тұжырымдарына оқырмандардың да қосылғанын көздейді.

Қақтығысты мақала кейіпкері – субъектінің (талапкердің) тұлғасына байланысты көпшілік оқырман көзқарасына ықпал ету ниетінің автор тарапынан көзделуі я көзделмеуін анықтауда сол автордың бірнеше шығармалары негізінде стильдік, идеялық тұрғыдағы салыстырмалы талдаудың да өзіндік орны бар.

Мысалы, Н. Жүсіптің «Майдалық түбі – бетпақтық пен бәлеқорлық» («Үмітті Арал» газеті, 29.11.2008 ж., № 22) мақаласында кейіпкерінің беделін төмендету, ол жөнінде оқырманның жағымсыз бағасының қалыптасуына ықпал ету мақсатын көздемегені жалпы қоғамда көрініс берген деректі жағдаяттарды алға тартуынан, бұйрықты сөйлемдердің көптік формаларда берілуінен, сондай-ақ осы мақалаға дейін жарық көрген «Тым майдаланбайық, ағайын!» мақаласындағы авторлық позициясымен үндестігінен байқалады.

Публицистикалық жанрда Арал ауданында белең алған келеңсіз құбылыс – рушылдыққа қарсы автордың өзінің азаматтық позициясын жария түрде білдіріп, қоғамды осы жаман қасиеттен арылту мақсатында жазылғанын келесі түрде дәлелдеуге болады:

– *Ағайын, тым майдаланбайық, - дедім. – Біз «Ж», «Т» («Т» – ру аты – Төртқара) тағы басқа деп бөлініп жүргенімізде бүкіл Орталық Азия мұсылмандарын жаудан қорғаған бабамыз Жалаңтөс бабамыздан айырылып қалармыз. ....*

Сондай-ақ,

– *Ойбай, ол «Т» ғой! Әкім де «Т», әкімнің ізіне түсушілер көп, өз бабасын дәріптеп жатыр демей ме?!*

Мына сөз ашуымды келтірді.

– *Аға, біз бөлініп, бөріге жем болғанымыз жетер! ... «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді». Бұл үзінді жауапкер ретінде орын алып отырған Н. Жүсіптің алғашқы мақаласында, яғни «Менменшіл әкім елдің еңсесін түсіріп барады» аталатын бір топ авторлардың мақаласына дейін жарық көрген. Осы тұрғыдан алғанда осы үзіндіде берілетін ой негізінде журналист Н. Жүсіптің жалпы өзіндік позициясын, «Майдалық түбі – бетпақтық пен бәлеқорлық» мақаласындағы ниетін анықтауға болады.*

Н. Жүсіптің қандай-да бір атаның ұлы атынан емес, жалпы ұлт мүддесін, ауызбіршілікті көздейтін азаматтық позициясы көрініс тапқан. Автордың азаматтық позициясын сөз еткенде, филология саласында қалыптасқан *авторлық парадигма* ұғымымен байланысты дәлелдейміз: «Индивидуалдық-авторлық парадигма бір автордың барлық

шығармаларын тоғыстырады, оның шығармаларының желісінде жүзеге асырылатын авторлық шығармашылық тәсілдің бірегейлігін танытады»¹⁹. Яғни, индивидуалдық-авторлық парадигма тұрғысынан алғанда, Н. Жүсіптің мақалаларындағы авторлық шығармашылық тәсілдің бірегейлігін, сондай-ақ оның өзіндік қолтаңбасын көреміз. Н.Жүсіптің екі мақаласындағы ортақ ой желілері:

1) – *Майда!.. Майда... – десіп, «арқа жырынан» әрең құтылған жұрттың қуанышы ұзаққа созылмады. Екінші бір ақсақал «аудан әкімі мақтау қағаз бермеді» деп, аудан әкімін мақтамайтынын айтып, өкпелеп тұрып алды («Тым майдаланбайық, ағайын!» мақаласынан). Көріп отырғанымыздай, алғашқы мақаласында да майда, майдаланбау сөздері қолданылған.*

2) *Қарап отырсақ, бәріміздің кешегі бабаларымыз шетінен хан, би, батыр, өнерпаздар екен. Яғни, кілең ірі екен. Ірілердің тұқымы екенбіз.*

Ендеше, неге біздер сәл нәрсеге бола бір-бірімізге жас балаша бұлттиямыз! Неге қайыршылардай сұрампазбыз! Неге сөзге тоқтамайтын кеше сияқтымыз! .... Тым майдалана бермейік, ағайын! Тарих ертең кешірмейді бізді! («Тым майдаланбайық, ағайын!» мақаласынан).

Осы «Тым майдаланбайық, ағайын!» мақаласындағы майдалық, сұрампаздық, арызқойлық (мақтау қағазын бермеді деп әкімге өкпелеу), қазақ менталитетінен көрініс беріп қалатын рушылдыққа, жікшілдікке т.б. адам бойындағы жаман қасиеттерге қарсы автор позициясы оның кейінгі мақаласынан да көрінеді:

1) *...Жоқ, топас жүрек ....*

2) *Абылай хан бабамыз: «Есінді жи, қазақ! Бір-біріңе жала жапқаннан талай таяқ жеген жоқсыңдар ма?! Бір-біріңді жазықсыз ұстатып, миллиондап қырылғандарыңды ұмыттыңдар ма?! Сөз рас болса, бір сәрі! Жала жабу, өсек қуу майдалық! Майдалық түбі – бетпақтық, бәлеқорлық, бейқамдық ! «Бәледен машайық та қашыпты» Бәледен аулақ болыңдар! Батыр болыңдар, би болыңдар, өнерлі болыңдар! Ірі болыңдар!», – деп тұрғандай («Майдалық түбі – бетпақтық пен бәлеқорлық» мақаласынан). Бұл – Н. Жүсіптің Абылай хан бабамыз осылай айтар еді тұрғысындағы өз ойы.*

Н. Жүсіптің екі мақаласындағы авторлық позиция, идея тұрғысынан табылған бұл ұқсастықтар оның талапкер субъектіні әдейі қорлау, кемсіту ниетін көздемегенін дәлелдейді, қоғамдағы ауызбіршілікті сақтауға ұйытқы болу, адамды жаман қасиеттерден аулақ болуға үндеу ниетін көздеген.

¹⁹ Таусоғарова А.Қ. Сот-лингвистикалық сараптама мәселелері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2006. – 54 б.

2 Бөлім. ЖАҒЫМСЫЗ ЛЕКСИКАНЫҢ ЗАҢҒЕРЛІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯСЫ МЕН ЖІКТЕЛІМІ

2.1. Тілдік агрессия және қорлау

Тілдің көптеген қызметтерінің (коммуникативтік, танымдық, ықпал етушілік, эстетикалық, фатикалық) арасында ғалымдар оның инвективті қызметін де көрсетеді. «Тілдің инвективті қызметі сөздің шығармашылық тұрғыда қолданылу мүмкіндіктерімен (өмірлік қажеттіліктері) тығыз байланысты табиғи қызметі болып табылады»²⁰.

Тілдік агрессия – бұл «ренішті сөз айту, жағымсыз көңіл-күй, сезім немесе ниеттің сол сөйлеу жағдаятында ерсі, дөрекі, анайы тілдік қалыпта білдірілуі»²¹. Тілдік агрессияның екі түрі ажыратылады. Бір жағынан, тілдік агрессия (нақты айтқанда, қорлау да) жағымсыз, теріс *эмоция* мен *сезімді* білдіруге қызмет етеді. Тілдік агрессияға түрткі болатын көңіл-күй сезімдеріне ыза, шаптығу, өкпе, көңілтолмаушылық, жеккөрушілік, айыптау, жақтырмаушылық т.б. жатқызылады. Мұндай агрессия көбінесе сыртқы түртпекке тітіркеніс жауап ретінде көрініс береді. Мысалы, адамға дүкенде дөрекілік танытылғанда, көпшілік көлікте аяғын басып кеткенде, адам өтініші ысырылып тасталғанда немесе қабылданылмағанда, дауда қарсылық білдірілігенде – мұндай физикалық немесе психологиялық дискомфорттың жауабы сұхбаттасушыға қарсы сөз қайтару, тойтарыс беру, ұрыс, балағат болуы мүмкін. Бұл сипаттағы сөз қайтарудың негізгі қызметі жүйкені шырығудан босаңсыту, теріс көңіл-күйден айығу сияқты психологиялық шынығу болып табылады. Басқа жағынан, тілдік агрессия *айырықша ниет* – адресанттың (сөйлеуші / жазушы) адресатқа коммуникативтік тұрғыдан залал (кемсіту, қорлау, келемеждеу) келтіруге мақсатты бағытталған қалауы немесе өзіндік мүдделерін (өзін таныту, өзін өзі қорғау) қайсыбір «тыйым салынған» тәсілдермен жүзеге асыру ойы түрінде көрініс беруі мүмкін.

Тілдік агрессияның негізгі түрлері мен формаларына қорлау, дұшпандық сын, қоқан-лоқы, дөкір талап, дөрекі бет қайтарыс, жазғыру, келемеж, шағым, сөз тасу және жала, ұрыс-керіс жатады.

²⁰ Голев Н.Д. Юридический аспект языка в лингвистическом освещении // Юрислингвистика-1. – Барнаул, 1999. – С. 44-49.

²¹ Щербина Ю.В. Русский язык: Речевая агрессия и пути ее преодоления. М., 2004. С. 9.

2.2. Инвективті сөздер

Инвектива – «біреуге немесе бірдеңеге бола қатты сөз айту; балағат әдепсіз сөз; тіл тигізу; қорлау; ұрысу», қайнар көзі латын тілінен шыққан: *investive oratio* – балағат сөйлеу.

Инвектива түсінігі қазіргі зерттеушілердің еңбектерінде *кең мағынасында*, адамның жеккөрушілік сезімі мен агрессияның мүмкіндігінше қорлау ретінде қабылданатын кез келген тілдік көрінісі (біреуге қатты сөз айту ғана емес) және тар мағынасында, кодталмаған (тыйым салынған) құралдармен адамды қорлайтын атау.

Лингвистикалық сараптама мақсатында тілдік агрессия түрлеріне сәйкес инвективаға қатысты екі бағыт бар: 1) инвектива авторлық экспрессия түрі ретінде – сөйлеушінің эмоционалды күйі: біреуге көңілі толмаушылық, жеккөрушілік, ыза; 2) инвектива авторлық ниет көрінісі ретінде – сөйлеушінің коммуникативтік мақсаты: тұлғаға залал келтіру ойы, оның беделін түсіру, құлықтық зардап шектіру.

Инвективті экспрессия ретінде өткір бағалаушытық сөзде көрініс береді: кекесін, балағат сөздер мен сөйленістерді қолдану, жеккөрушілік пен өшпенділікті көрсету. Инвектив-экспрессия қасақана қорлау ниетінсіз өткір бағалау көрінісі ретінде қорлауға (ҚР ҚК 130 бабы мәнісінде) жақын келеді. Бұл мәнісінде инвектив-экспрессия инвективтің кең мағынасындағы түсінігімен сәйкес.

Инвективті ниет (коммуникативтік мақсат) *ретінде* орын алғанда, залал келтіру міндетін қалтқысыз орындауы тиіс. Бұл тұрғыда инвектив-ниет инвективтің тар мағынасындағы түсінігіне сәйкес. Инвектив-ниет қорлаудан басқа, тұлғаның ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделіне нұқсан келтіретін жалған мәліметтерді қасақана тарату арқылы саналы түрде залал келтіру түрінде анықталатын жала деп аталатын қылмыстық әрекеттің желісі болып табылады.

Инвектива тар мағынасында басқа да атауларға ие: нормаға түспеген лексика, табуланған лексика, әдепсіз лексика, ашық қолдануға болмайтын лексика, боқтық лексика.

2.3. Нормативті және бейнормативті лексика

Норматив лексика мен фразеологияға көпшілік алдында (яғни қоғамдық орындарда), *БАҚ-та ауызша, сондай-ақ жазбаша сөйлеуде қолдануға болатын тілдік бірліктер жатады*. Бейнорматив лексикаға әдеби БАҚ-та, сондай-ақ қоғам тарапынан көпшілікте қолданысы мақұлданбайтын тіл нормасынан тыс жатқан сөздер енеді.

Норматив және бейнорматив лексика топтарының қатынасы И.А. Стерниннің жіктемесі негізінде төмендегі құрама кестеде көрсетілген²².

Нормативтік деңгейі бойынша	Нормативті (кез келген жағдаятта қолданысқа ие)	Бейнормативті (шектеулі жағдаяттарда қолданысқа ие)		
Стилистикалық қатыстылығы бойынша	Әдеби және ауызекі (<i>сұмырай, оңбаған, жексұрын, сұрқия, қаңғыма, көргенсіз, мал, топас</i>)	Тұрпайы лексика Сленг Жаргон Қарапайым сөздер, дөрекі сөздер (<i>боққарын, боқкөтен</i> т.б.)	Балағат (<i>албасты, қақбас, төбет, салдақы, қаншық</i>)	Боқтық (<i>дене мүшелерінің анайы аталары және солардың негізіндегі туынды сөздер</i>)
Этикалық өлшем бойынша (қоғамдық қолданысқа ие)	Әдепті қоғамдық қолданысы мақұлданады	Бейпіл сөздер		
		Мәдениетсіз (қоғамдық қолданыста орынсыз)		Әдепсіз (қоғамдық қолданысына тыйым салынған)

Көріп отырғанымыздай, бейнорматив лексика өз құрамында үш топты камтиды – тұрпайы, балағат, және боқтық лексика.

Тұрпайы лексика – көпшіліктегі қолданысы орынсыз болып танылатын лексика, алайда ол мәдениетті, әдепті сөйлеу тұрғысынан бағаланады да, моралдық-этикалық тұрғыда қарастырылмайды. Оның қолданысы қоғамдық сана тарапынан сөйлеушінің тілдік мәдениеті төмендігінің көрінісі ретінде айыпталады, дегенмен оның қолданысына толықтай тыйым салынбаған. Тұрпайы лексика көбінесе адресатты қорлау я кемсіту ниетін білдірмейді, ол сөйлеушінің эмоциясымен байланысты күйін білдіріп, оның мәдениет деңгейінен, тәрбиесінен хабардар етеді.

Мәдениетті сөйлеу тұрғысынан алғанда орынсыздығы аталмыш лексиканың мән-мәністік сипаттамасын қамтымайды, оның сол немесе басқа тілдік қарым-қатынас жағдаятындағы қолданысының орынсыздығын ғана білдіреді.

Балағат лексика тұлға, нәрсе, құбылыстың теріс жалпыланған дөрекі бағасын камтиды. Адамға қатысты алынғанда, ол адресатты кемсіту не-

²² И.А. Стернин. О понятии «неприличная форма высказывания» в лингвистической экспертизе // «Воронежский адвокат» - №1 (79). – 2010. С. 16-21.

месе қорлау ниетінде қолданылуы да мүмкін я ешбір ниетті көздемей-ақ, біреуге нақты бағытталмай, эмоцияны сыртқа шығару үшін спонтанды (аяқ асты), не өзі я қарым-қатынас серіктестеріне қайсыбір тұлғаны сипаттауда («баға бағалау үшін») қолданылуы мүмкін. Балағат лексика қоғамдық пікірде бірауыздан айыпталады, көпшілік ішінде, көпшілік арасында қолданыстан мүлдем шығарып тастайтын сөздер қатарында қарастырылады. Алайда бұл тілдік бірліктердің қолданысына үзілді-кесілді тыйым салынбайды: өйткені қоғамдық сана кейбір жағдаяттарда олардың қолданысын қуаттауы мүмкін (мысалы, тығырықтағы эмоционалды жағдаятта, жекелеген қарым-қатынаста, «өз ішілік» қарым-қатынаста). Оның да көпшілік арасындағы қарым-қатынаста қолданылуы қоғам тарапынан моралдық-этикалық түсініктерге сәйкес айыпталып, бейпілауыздық ретінде есептеледі.

Боқтық лексика (немесе *боқтық сөздер*) – тілдік және қоғамдық сананың даму кезеңіне сәйкес халық тарапынан кез келген қарым-қатынас жағдаятында көпшілік қоғамдық орындарда ауызша я жазбаша формаларда болсын қолданылуына тыйым салынатын мейлінше экспрессивті (адам назарын бірден аудартатын, сөйлеушінің ызалы көңіл-күйін білдіретін сөйленістері мен сөзінен айырықша бөлініп тұратын) лексика. Оның қоғамдық қолданысына үзілді-кесілді тыйым салынған, тыйымның орындалмағаны жағдайында қоғамдық моралдық-этикалық көзқарас тұрғысынан айыпталып, бейпілауыздық ретінде есептеледі.

Қазіргі қазақ тілінде де, сондай-ақ орыс тілінде де боқтық лексикаға мына түрдегі сөздер жатқызылады: ер адамның жыныс мүшесінің атауы, әйел адамның жыныс мүшесінің атауы, жыныстық қатынас атауы, әйелдің азғындық қылығының атауы, сондай-ақ осы сөздермен түбірлес, туынды сөздер.

Мәтіннің лингвокриминалистік талдауында лингвист-сарапшы «әдепсіз қалыпта тұлғаның ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделін түсіру» тұрғысынан түсінілетін «құқықтық я заңгерлік» қорлау (ҚР ҚК 130 бап) мен тіл тигізу (тұрмыстық) қорлау арасының ажыратылуына мұқтаж болады.

Сөйленістің әдепсіз қалыпта берілуі құқық бұзушылықтың қорлау ретінде бағаланатын объективті жағының белгісі болып табылады. Жала жабудан айырмашылығы тұлға туралы жағымсыз, міндетті түрде әдепсіз қалыптағы ақпараттың шындыққа сәйкестігі / сәйкес еместігі факторы аса мәнді болып табылмайды.

Тұрмыстық, лингвистикалық және құқықтық сөзқолданыстағы *әдепсіз қалыпта білдіру, әдепсіз лексика* түсініктері өзара ажыратылады, сәйкес келмейді.

Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *анайы, әдепсіз, боқтық, дөрекі, ерсі, оғаш, ұятсыз* сөздерінің мағынасы мына түрде көрсетілген:

АНАЙЫ

- 1) Дөрекі, тұрпайы. АНАЙЫ сөз.
- 2) (Жамб., Шу) оқымаған, қараңғы. Өкеңіз а н а й ы адам еді, сол сияқты болма деп маған ұрыса бастады (Жамб., Шу).
- 3) (Орал, Жән.; Қ.орда, Арал; Рес., Орын.) арнайы, ерекше, әдейі. Исатай көпке басшы болуға лайық а н а й ы туған адам екен (Орал, Жән.). Мен конторға сізді іздеп а н а й ы келіп ем (Қ.орда, Арал). Комсомолда жоқтарды комсомолға тарту үшін комитет составынан а н а й ы кісі бөліп, БЛКЖС-тың устав, программасымен таныстыруда («Қ. ту», № 8, 98). А н а й ы іздеп келгеніңде біраз айтып берейін білгенімді (Рес., Орын.).Өлеңді қоя бердім ал дегенге, Несіне тоқталайын жар дегенге. А н а й ы той дегенге келдім іздеп, Осында бір-екі ақын бар дегенге (Рес., Орын.).

ӘДЕПСІЗ

- 1) Көргенсіз, ұятсыз, тәртіпсіз. ӘДЕПСІЗ әйел.

БАЛАҒАТ

- 1) Біреудің ар-ұятына тиетін былапыт сөз. Сөздің аяғын балағатқа әкеп тірейді (Қалмырзаев). Балағат сөз – біреудің намысына тиетін жағымсыз сөз.

БОҚТЫҚ

- 1) Күресінге шығарылып тасталатын қоқыр-соқыр, қоқсық. Арық малдар боқтықты тіміскілеп жүр (Майлин).
- 2) Ұсақ-түйек, көр-жер.
- 3) Боғауыз, былапыт сөз. Ауылнайлардан жегені қамшы, естігені боқтық (Әбілев).

ДӨРЕКІ

- 1) Анайы, тұрпайы, ерсі; оғаш. ДӨРЕКІ сөз (қимыл).

ЕРСІ

- 1) (Сем.: Абай, Ақс., Көкп., Мақ., Шұб., Ұрж.; Қар., Шет; ҚХР) өте жақсы, тамаша. Ертең қымыз е р с і болғалы тұр (Қар., Шет). Бұл ат арба мен шанаға қандай е р с і (Сем., Абай). Ол әңгімені е р с і біледі (ҚХР).
- 2) (Шығ. Қаз.: Зайс., Күрш., Тарб.) аса, өте, тым. Ол е р с і жақсы кісі. Ол е р с і жақсы етік сатып алды (Шығ. Қаз., Зайс.).

3) (Сем.: Абай, Ақс., Көкп., Мақ., Шұб., Ұрж.; Қар., Шет; ҚХР) өте жақсы, тамаша. Ертең қымыз е р с і болғалы тұр (Қар., Шет). Бұл ат арба мен шанаға қандай е р с і (Сем., Абай). Ол әңгімені е р с і біледі (ҚХР).

4) (Шығ. Қаз.: Зайс., Күрш., Тарб.) аса, өте, тым. Ол е р с і жақсы кісі. Ол е р с і жақсы етік сатып алды (Шығ. Қаз., Зайс.).

ОҒАШ

1) Ерсі, дөрекі, өрескел. ~ қылық (сөз, мінез).

2) Ауыс. Оқшау, бөлек, жеке-дара. Оның оғаш тұрған бойшаң гүлге көзі түсті (Тұрманжанов).

3) (Қост., Торғ.) өте. Биыл тары жылдағыға қарағанда о ғ а ш биік екен (Қост., Торғ.).

ТҰРПАЙЫ

1) Дөрекі, анайы, өрескел. Оспанның тұрпайы мінезін Ақылбай дәл жеткізипті (М.Әуезов)²³.

Инвектив лексика жіктемесі үшін маңызды атаулардың көрсетілген түсіндірме сөздікте берілген дефинициясының заңгерлік лингвистика қағидалары үрдісінен шықпайтынын, инвектив мазмұнын ашу мақсатына бағытталмағаны, тіпті инвективтілік ұғымының өзінің лексикографиялық тәжірибеде орын алмағаны түсінікті болып отыр. Дегенмен түсіндірме сөздікте *анайы, тұрпайы, оғаш, ерсі, дөрекі* сөздері өзара синоним ретінде көрсетілсе, *балағат* және *боқтық* сөздері былапыт сөз ретінде бір қатарға енген. Ал жалпы осы аталған сөздердің барлығына тән сипат – олардың жағымсыз семантикасы. Сондықтан бұл сөздерді жинақтап алғанда, ***әдепсіз сөздер*** тобында қарастырып, іштей жіктемесінде ***боқтық (боқтау және анайы дене мүше атаулары) және балағат сөздерге*** қоғамдық-көпшіліктік қолданысына тыйым салынатын сөздерді, ***тұрпайы сөздерге*** қоғамдық қолданыста орынсыз сөздерге жатқызуға болады деп есептейміз.

Тұрмыстық сана тұрғысынан алғанда, жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей, бейнормативті лексика тұтасымен – тұрпайы (анайы) дөрекі сөздер де, балағат сөздер де, боқтық сөздер де әдепсіз болып есептеледі. Осыған орай өзінің тілдік санасына сүйене отырып, осы бейнормативті лексика өзіне қатысты қолданылғанында, кез келген тіл иеленуші сол әдепсіз қалыпта айтылған сөздерді дөрекі, анайы деп есептеп, нәтижесінде қорланғанына шағымданады. Тұрмыстық сана тұрғысынан шағымданушыныкі жөн болып табылады (**қара. әдепсіз, оғаш** сөздердің

²³ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі – www.Lugat.kz.

мағынасын), алайда заңгерлік көзқарас тұрғысынан – дұрыс болып табылмайды, заңгерлік түсінікте ресми берілген түсініктерге сәйкес, әдепсіз тілдік қалып (форма) ұғымы жәбірленушіге тікелей бағытталған әдепсіз лексиканың, яғни боқтық сөздер мен сөйленістердің болуын қажет етеді: «Қорлау қылмыстық тұрғыдан жазаланады, егер ар-намыс пен абыройдың түсірілуі әдепсіз тілдік қалыпта жүзеге асырылса: боқтық сөздер, анайы сөздер, мазақ қимылдар, ым-ишарат арқылы»²⁴.

М.А. Осадчийдің түсіндірмесі бойынша, сот-лингвистикалық сараптама аясында «нормативті және бейнормативті терминдері арнаулы сипатқа, нақтырақ айтқанда, **амалдық сот-лингвистикалық мазмұнға** ие болады. Сот-лингвистикалық түсінікте бейнормативті лексика – бұл жалпылингвистикалық мәнісіне қарағанда, мейлінше тар әрі құрамы жағынан айқын топ. Сот-лингвистиканың ұғымдық-әдістемелік аппаратындағы кез келген тарылу және нақтыланудың аса маңызды экстралингвистикалық факторға негізделетінін түсіну қажет. Яғни, іс жүзіндегі іс жүргізу заңнамасына сәйкес барлық күман-күдіктер айыпкердің пайдасына қарастырылады. Ал қазіргі осы жағдайда – нормативтілік пайдасына шешіледі»²⁵.

Тілдік сөйленістердің әдепсіздігі ұғымы сөйленіс формасының (әдепсіз, ерсі сөздер мен сөйленістер) әдепсіз болуымен бірге, сөйленіс мазмұнының да (*әдепсіз анекдот, ерсі сөйлеу*) ерсі болуын керек етеді.

Сөйленіс мазмұнының әдепсіздігі – тілдік қарым-қатынаста тақырыптық табудың (тыйымның) бұзылуы, қоғамдық көпшіліктік талқыға салуға құлықтық тұрғыдан тыйым салынған тақырыптардың қозғалуы, талқыға түсуі. Жалпы лингвомәдени кеңістікте төменгі дене мүше, жыныстық қатынас атаулары табуланған болып табылады. Сөйтіп, әдепсіз қалыпқа ерсі, анайы мазмұнды қамтитын (мысалы, «түңгі көбелек» өз мағынасында заңгерлік және моралдық тұрғыдан айыпталатын әрекет туралы мазмұнға ие, сондықтан жағымсыз сөйленіс болып табылады) сөйленістер жатқызылады. Табуланған семантика әдеби тіл нормасына толықтай сәйкес келетін сөйленістерде де қамтылуы мүмкін.

Әдепсіз қалып (форма) лексикалық мағынасын, сөздіктегі белгі және сол тілдік қарым-қатынас орын алған сөйлеу жағдаятын талдау негізінде анықталады.

²⁴ Уголовный кодекс Республики Казахстан: (Особенная часть) Комментарий. – Алматы: ЗАО «Жеті жарғы», 2000. С. 102.

²⁵ Осадчий М.А. Русский язык на грани права: Функционирование современного русского языка в условиях правовой регламентации речи. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. С. 86.

«Лингвист-ғалымдар сөздіктердегі белгілер ұстанымдарының жетілдірілмегенін, сөйлеу реалийлерінің сараптамалық бағасын беруде түгелдей қамти алмайтыны туралы пікірде бірауызды болып отыр»²⁶.

«Бүгінгі күні сарапшы өз пікірінің негіздемесіне түсіндірме сөздіктердегі белгілерді тірек етеді. Алайда филологиялық сөздік заңгерлік қызметті атқаруға икемделмеген, әрі сот және тергеу ісі шешімдерінің негіздемесі ретінде қолданылуға заңды құқығы жоқ. Себебі сөздіктің авторы заң шешімінің қабылдануында қажетті объективтілік, біркәнділік, жүйелілік, жарамдылық талаптарына жауап беруде өте еркін, ерікті. Сөздіктердегі белгілер жобалы түрде әрі күмәнді, нақтылай түсуді қажет етеді»²⁷.

Сөздіктер анықталған лингвомәдениеттегі қазіргі тілдік жағдаятты барлық кезде дәл бейнелей алмайды. Сөздік шынайы нормадан кейін қалып жатады, және бұл тілдің сәт сайын өзгеріске түсіп отыратын динамикалық жүйе ретіндегі сипатымен түсіндіріледі. Сөз жаңа контекстен орын ала отырып, жаңа мағыналық реңктерге не дербес мағынаға ие болады. Бұл жөнінен В.М. Мокиенко мен Т.Г. Никитинаның («Русское сквернословие. Краткий, но выразительный словарь», 2008 г.) соңғы сөздіктері хабардар етеді, онда «стерва» сөзінің алты мағынасы көрсетіледі²⁸.

Коммуникативтік жағдаят – бұл сөйленіс айтылуындағы лингвистикалық шарттар.

Сөйленісті коммуникативтік жағдаят тұрғысынан қарастырғанда сөйлеу жайының құрылымына, ондағы сөйленістердің өзара байланысына назар аударылады. «Осы немесе басқа фраза қай сөзге жауап ретінде айтылды?»; «Сөйлеушінің осы түрде сөйлеуіне не түрткі болды?»; «Осы сөз тітіркену іргелес контекст пен сұхбат сипатымен тұтастықта алғанда адекватты ма?» – сарапшы жауап беруі тиіс негізгі сұрақтар осылар.

Сөйтіп, сараптамалық бағалау кезінде сөйленісті әдепсіз деп табуда сол сөйленістегі бейнормативті немесе табуланған элементтердің анықталуы негіздеме болып табылады; мұнда бейнормативті лексика ретінде балағат, боқтық лексика, боқтық және балағат сөздігіне енгізілген сөздер мен

²⁶ Голев Н.Д. Об объективности и легитимности источников лингвистической экспертизы // Юрислингвистика-3. – Барнаул, 2002. С. 5-14.

²⁷ Голев Н.Д., Матвеева О.Н. Значение лингвистической экспертизы для юриспруденции и лингвистики. – В кн. Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации / Под ред. проф. М.В.Горбаневского –3-е изд., испр. и доп. – М.: Галерея, 2002. – 424с.

²⁸ Меликян В. Ю. Носит ли высказывание «я считаю, что она конченная стерва...» оскорбительный характер? // «Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия», Ростов-на-Дону, с. 143-162.

сөйленістер түсініледі. Басқаша айтқанда, әдепсіз қалып балағат лексикаға (боқтық, табуланған) тән. Осыған байланысты әдепсіз қалыпқа ие және мұндай қалып тән емес қорлау сөйленістерін ажыратуға тура келеді. Басқаша айтқанда, табиғи қарым-қатынаста кез келген сөйленіс формасы жағынан әдепсіз бола бермейді.

Тұлғаның теріс бағасын жақтырмаушылық модалдықты білдіретін нормативті лексика да адамды ренжітуі (қорлауы) мүмкін²⁹. Егер мазмұны жағынан адамды кемсітетін сөйленіс білдірілу қалпы жағынан нормативті – әдеби немесе ауызекі сөйлеу түрінде болса, бұл тілдік қалып қорлау ретінде таныла алмайды, өйткені ол сол немесе басқа сөйлеу жағдаятында стилистикалық және этикалық тұрғыдан орынсыз болса да, қоғамдық қолданыста орынсыз, бірақ қоғамдық қолданысына тыйым салынбаған нормативті лексика қатарында табылады. Ал әдеби тіл лексикасы тұлғаның теріс бағасын өткір түрде білдірсе де, жағымсыз қалып ретінде таныла алмайды.

---

²⁹ Подкласс литературных слов, употребление которых может оскорбить человека, приведен в издании «Понятие чести, достоинства и деловой репутации: Спорные тексты СМИ и проблемы их анализа и оценки юристами и лингвистами» – М.: Медя, 2004. С. 68-71.

3 Бөлім. СОТ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САРАПТАМА БАРЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТЕРМИНДЕРДІҢ ТҮСІНДІРМЕСІ

Ақпарат – бұл біреу я бір нәрсе жайлы хабарлама немесе әлемдегі оқиғалар, жалпы қоғамда орын алған жағдай, іс ахуалы туралы және соған байланысты оның авторының көзқарасы орын алған мәтіндік формадағы тілдік сөйленістер жиынтығы болып табылады. Ақпарат тұжырым немесе болжам түрінде білдірілуі мүмкін. Ақпарат деректі (фактологиялық) және бағалауыштық болып бөлінеді.

Аноним (грекше – *анонимос* аты белгісіз деген мағынада) – әдеби шығарманың әр түрлі себептерге көбінесе, саяси жағдайға байланысты авторы көрсетілмей жарияланады. Мұндайда бүркеншік есім (псевдоним) де қолданылмайды. Бір кезде Пушкиннің, Лермонтовтың, Некрасовтың кейбір шығармалары, Белинскийдің жеке сын мақалалары авторы көрсетілмей басылған. Қазақ газет, журналдарында, баспасөзінде кейбір әдеби шығармалар авторы көрсетілмей басылғанын көреміз. Мұндай шығармалардың нақтылы авторын айқындау үшін арнайы текстологиялық зерттеу жүргізілуі қажет (Бекниязов Т. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б. 44-б.).

Атрибуция – авторлары құпия я бүркеншік есіммен берілген мәтіндердің шынайы авторын анықтау. Бұл орайда, 1) жазбаша мәтінге нақты бір тұлғаның автор болып шығуы ықтималдығында я тұлға авторлыққа талас тудырғанда және әдеби шығарманың сол автордың туындысы екені күмансыз болған жағдайларда жазбаша мәтіннің авторлығын сәйкестендіру (идентификациялау) мақсатында салыстырмалы талдау жүргізіледі; 2) ал жазбаша мәтінге автор болуы ықтимал тұлға болмаған жағдайда, белгісіз автордың «жеке тұлғалық бейнесін» анықтау қажеттігі туындайды, яғни жазбаша мәтін авторының тілдік дағдыларды меңгеру дәрежесі, білім деңгейі, ана тілі, жасы мен жынысы, мамандығы т.б. сипаттары туралы мәліметтерді анықтауға тура келеді. Себебі, жасырын атпен берілген мәтіннің авторын анықтауда тұлғаның тілдік ерекшеліктерін танытатын мұндай мәліметтер оны іздестіруде көп көмегі тиері сөзсіз.

Бағалауыштық ақпарат – оқиға я жағдайлардың, адамдар қасиеті мен қылықтарының қандай-да бір әлем сипатында, қандай-да бір құндылықты жүйеде жақсы я жаман нәрсе тұрғысынан сипатталуы. Кейбір тұжырым түріндегі (жеке бағалауыштық тұжырым) бағалауыштық ақпарат шындыққа сәйкестігі тұрғысынан тексеруге келмейді. Мысалы, «Бұл корреспондент дегенің қып-қызыл пәле...» деген тұжырым корреспондентке

байланысты пайым, көзқарастардың әр түрлілігіне орай тексеруге жатпайтын болса, «Корреспондент оның сұхбат бермеуге лажын қалдырмады» я «Корреспондент Асқар өзіне жүктелген тапсырманы мүлтіксіз орындайды» сияқты баға қамтылған тұжырым оның нәтижелерін мақалалары т.б. арқылы шындыққа сәйкестігін тексеруге келеді.

Балағат лексика тұлға, нәрсе, құбылыстың теріс жалпыланған дәрекі бағасын қамтиды. Адамға қатысты алынғанда, ол адресатты кемсіту немесе қорлау ниетінде қолданылуы да мүмкін я ешбір ниетті көздемей-ақ, біреуге нақты бағытталмай, эмоцияны сыртқа шығару үшін спонтанды (аяқ асты), не өзі я қарым-қатынас серіктестеріне қайсыбір тұлғаны сипаттауда (бағалау үшін) қолданылуы мүмкін. Балағат лексика қоғамдық пікірде бірауыздан айыпталады, көпшіліктік ішінде, көпшілік арасында қолданыстан мүлдем шығарып тастайтын сөздер қатарында қарастырылады. Алайда бұл тілдік бірліктердің қолданысына үзілді-кесілді тыйым салынбайды: өйткені қоғамдық сана кейбір жағдаяттарда олардың қолданысын қуаттауы мүмкін (мысалы, тығырықтағы эмоционалды жағдаятта, жекелеген қарым-қатынаста, «өз ішілік» қарым-қатынаста). Оның да көпшілік арасындағы қарым-қатынаста қолданылуы қоғам тарапынан моралдық-этикалық түсініктерге сәйкес айыпталып, бейпілауыздық ретінде есептеледі.

Боқтық лексика (немесе боқтау және анайы сөздер) – тілдік және қоғамдық сананың даму кезеңіне сәйкес халық тарапынан кез келген қарым-қатынас жағдаятында көпшілік қоғамдық орындарда ауызша я жазбаша формаларда болсын қолданылуына тыйым салынатын мейлінше экспрессивті (адам назарын бірден аудартатын, сөйлеушінің ызалы көңіл-күйін білдіретін сөйленістері мен сөзінен айырықша бөлініп тұратын) лексика. Оның қоғамдық қолданысына үзілді-кесілді тыйым салынған, тыйымның орындалмағаны жағдайында қоғамдық моралдық-этикалық көзқарас тұрғысынан айыпталып, бейпілауыздық ретінде есептеледі.

Деректік ақпарат – юрислингвистикадағы маңызды ұғымдардың бірі, нақты оқиға, жағдай және оған қатысты тұлғаның әрекеттері мен қылықтары туралы шындыққа сәйкестігі (болды я болған жоқ) тұрғысынан тексеріле алатын мәлімет.

Жағымсыз ақпарат – мораль, салауаттық көзқарас тұрғысынан немесе құқықтық тұрғыдан жеке я заңды тұлғаның бет-бейнесіне, әрекеттеріне қатысты жағымсыз мінездеме қамтылған ақпарат. Жағымсыз ақпарат деректік (адамдар әрекетінің жайлары, іс-қимылдары, қылықтары немесе оқиға туралы) немесе бағалауыштық (қандай-да бір құндылықтар жүйесіне негізделген, қандай-да бір жеке я топтық әлем бейнесінде әрекет ететін субъективті пікірді қамтиды) болуы мүмкін.

Жағымсыз бағалауыштық ақпарат пікірдің бір түрі ретінде шындыққа сәйкестігі критерийі тұрғысынан, яғни ақиқат я жалған деп қарастырылмайды.

Зияткерлік (интеллектуалдық) меншік құқығының объектілеріне интеллектуалдық шығармашылық қызметтің нәтижелері (ғылым, әдебиет және өнер туындылары; орындау, фонограмма және хабар таратуды ұйымдастыру; өнертабыс, пайдалы үлгілер, өндірістік үлгілер; селекциялық жетістіктер; интегралдық микросызба топологиялары; ашылмаған ақпарат, оның ішінде өндіріс құпиялары – ноу-хау) және азаматтық айналымға қатысушыларды, тауарларды, жұмыстарды немесе қызмет көрсетулерді дараландыру құралдары (фирмалық атаулар; тауарлық белгілер – қызмет көрсету белгілері; тауаршығарылатын жерлердің атаулары) жатады. Интеллектуалдық шығармашылық қызмет нәтижесінің авторы болып танылу құқығы (авторлық құқық) жеке мүліктік емес құқық болып табылады және оған шығармашылық еңбегімен интеллектуалдық шығармашылық қызметтің нәтижесін жасаған адам ғана ие бола алады. Азаматтық айналымға қатысушыларды, тауарларды немесе қызмет көрсетулерді дараландыру құралдарына арналған құқық иелері осы құралдарға қатысты мүліктік құқықтарға ие болады (ҚР Азаматтық кодексі, 49-тарау. Жалпы ережелер. 961-бап. Интеллектуалдық меншік құқығының объектілері).

Инвективті лексика – бұл өз семантикасының экспрессивті реңкі мен бағалауыштық қабаты мазмұнында сөйлеушінің немесе жазушының тілдік актіде адресатты не үшінші бір тұлғаны қорлау, абыройын төгу, кемсіту ниетін қамтитын өте дөрекі, кекесін түрінде жеткізілетін сөздер мен сөйленістер. Инвективті лексикаға көбінесе жаргондар мен диалектілерден алынған әдеби емес ұрыс, балағат сөздер жатады.

Инвектива – «біреуге немесе бірденеге бола қатты сөз айту; балағат әдепсіз сөз; тіл тигізу; қорлау; ұрысу», қайнар көзі латын тілінен шыққан: *invective oratio* – балағат сөйлеу.

Инвектива түсінігі қазіргі зерттеушілердің еңбектерінде *кең мағынасында*, адамның жеккөрушілік сезімі мен агрессияның мүмкіндігінше қорлау ретінде қабылданатын кез келген тілдік көрінісі (біреуге қатты сөз айту ғана емес) және *тар мағынасында*, кодталмаған (тыйым салынған) құралдармен адамды қорлайтын атау.

Лингвистикалық сараптама мақсатында тілдік агрессия түрлеріне сәйкес инвективаға қатысты екі бағыт бар: 1) инвектива авторлық экспрессия түрі ретінде – сөйлеушінің эмоционалды күйі: біреуге көңілі толмаушылық, жеккөрушілік, ыза; 2) инвектива авторлық ниет көрінісі ретінде – сөйлеушінің коммуникативтік мақсаты: тұлғаға залал келтіру ойы, оның беделін түсіру, құлықтық зардап шектіру.

Инвектива авторлық экспрессия түрі ретінде өткір (дөрекі) бағалауыштық сөзде көрініс береді: кекесін, балағат сөздер мен сөйленістерді қолдану, жеккөрушілік пен өшпенділікті көрсету. Инвектив-экспрессия қасақана қорлау ниетінсіз өткір (анайы) бағалау көрінісі ретінде қорлауға (ҚР ҚК 130 бабы мәнісінде) сәйкес келеді. Бұл мәнісінде инвектив-экспрессия инвективаның кең мағынасындағы түсінігімен жақын.

Инвективті ниет (коммуникативтік мақсат) *ретінде* орын алғанда, залал келтіру міндетін қалтқысыз орындауы тиіс. Бұл тұрғыда инвектив-ниет инвективтің тар мағынасындағы түсінігіне сәйкес. Инвектив-ниет қорлаудан басқа, тұлғаның ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделіне нұқсан келтіретін жалған мәліметтерді қасақана тарату арқылы саналы түрде залал келтіру түрінде анықталатын жала деп аталатын қылмыстық әрекеттің желісі болып табылады.

Инвектив тар мағынасында басқа да атауларға ие: нормаға түспеген лексика, табуланған лексика, әдепсіз лексика, ашық қолдануға болмайтын лексика, боқтық лексика.

Конфликтогенді мәтіндер – бұл БАҚ арқылы көпшілікке таратылған мәліметтер, олардың негізінде талапкер және жауапкер тұлғалардың қатысуымен ақпараттық даудың орын алуы мүмкін. Конфликтогенді мәтіндерге жүргізілетін лингвистикалық талдаудың өзіндік ерекшеліктерінің бірі – мәтіннен талапкер тұлға туралы жағымсыз мәліметтерді тауып, және олардың ішінен шындыққа сәйкестігін тексеруге болатындай деректі тұжырымдарды пікірден, болжамнан, бағалауыштық сөйленістерден ажырату. Ал шындыққа сәйкестігі тексерілетін деректі ақпарат тек тұжырым формасында ғана емес, сонымен қатар риторикалық сұраулы сөйлем формасында да беріліп, тіпті мәтіннің тұтас мазмұнынан да анықталып жатады. Өйткені конфликтогенді мәтіндер де біртұтас дискурсивтік-коммуникативтік құрылым ретінде автордың субъективтік пікірін, көзқарасын, ниетін, тура және жанама сөйлеу дағдыларын, жалпы мәтінді түзу ерекшеліктерін қамтиды. **К.м.** заңгерлік және лингвистикалық сала тоғысында зерттеу нысанында қарастырыла алады.

Лингвистикалық сараптама – бұл тілдік дау-жанжалдардың тууына себепкер болатын мәтіндердің лингвистикалық талдауы.

Лингвистикалық сараптаманың әдістері – бұл сарапшы алдына тартылған сұрақтар шешіміндегі тілдік мәліметтерді анықтаудағы логикалық және аспаптық операциялар жүйесі. Жазбаша немесе ауызша мәтінді сот-лингвистикалық тұрғыдан сараптауда кешенді лингвистикалық талдау әдістері тұтас қамтылуы қажет. Лингвистикалық сараптама тұрғысынан даулы мәтін мына өлшемдер бойынша қарастырылады: 1) мәтінді құрайтын тілдік бірліктер семантикалық, экспрессивтік-эмоционалдық және стильдік сипаты; 2) тұтас мәтіннің коммуникативтік-

прагматикалық ерекшеліктері; 3) тілдік бірліктердің контексте және мәтін желісінде семантикалық мәнінің өзгеру мүмкіндіктері негізінде; 4) мәтінде көтерілген мәселенің қоғамдық-әлеуметтік мүдде я жеке тұлға мүдделері үрдісінде көрінуі бойынша; 5) мәтін авторының қандай-да бір дерек, я оқиға, я жеке немесе заңды тұлғаға байланысты өз ойын, пікірін немесе бағасын білдірудегі, жалпы мәтіннің баяндалуындағы әдеби тіл нормасының сақталуы, автордың тіл мәдениеті, тілдік этикеті; 6) автордың субъективтік көзқарастарының берілуі; 7) мәтін тілінің мысқыл, кекесін, әжуа немесе шынайылық сипаты; 8) жалпы оқырманға не тындарманға әсер ету деңгейі; 9) автор ойының астарлы мәні тұрғысынан; 10) мәтіннің композициялық құрылымының сипаты; 11) сөйлемдердің синтаксистік, стильдік тұрғыдан құрылуы, ой екпіні түсірілген бөліктер негізінде; 12) имплицитті құрылымдардың, паралингвистикалық құралдардың мәні; 13) ауызша мәтіндерде автор интонациясының сипаты, ал жазбаша мәтіндерде тыныс белгілерінің қойылуы сипаты; 14) сөйленісті немесе мәтінді автордың жеткізуі және оның адресаттың қабылдауындағы ортақ (фондық) білім я таным үйлестігінің болуы не болмауы сияқты мәселелерді толық қамту ба-рысында ғана туындаған тілдік қайшылықтарды шешуге болады.

Лингвистикалық сараптама әдістемесі – бұл лингвистикалық сараптама объектісін зерттеуде оның нысанына қатысты деректерді анықтауда қолданылатын лингвистикалық әдістер жүйесі. Ол әдістер тәжірибеден өткен және ғылыми негізделген болуы керек.

Маман – іске мүдделі емес, сондай-ақ қайсыбір сараптамалық мекемеде қызмет етпейтін, бірақ «дәлелдерді жинауда, зерттеуде және бағалауда, сондай-ақ техникалық құралдарды қолдануда жәрдем көрсету үшін қажетті арнаулы білімге ие болуына орай» соттың тағайындауы немесе тергеушінің қаулысы негізінде емес, қорғаушының, я жауапкер, я талапкер тараптардың өтініші бойынша даулы нысанға зерттеу жүргізетін тұлға (ҚР ҚІЖК 10-тарау, 84-бап).

Маман қорытындысы лингвистикалық зерттеу заңды немесе жеке тұлғаның (қорғаушы бюросының, қорғаушының, азаматтың т.б.) хаты (сұранысы) бойынша жүргізілген зерттеудің қорытындысы. Бұл жағдайда құжат оны құрастырудағы және ресімдеудегі қатаң ережелердің сақталуынсыз қойылған сұрақтарға негізді жан-жақты жауап ретінде ресімделеді.

Мәлімет – сөздің кең мағынасында ақпарат түсінігімен барабар, яғни кезкелген хабарлама, пікір және т.б. Сот-лингвистикалық сараптама теориясында *М.* – бұл деректер туралы хабарлама (Ли В.С. Понятийный аппарат современной лингвистики, используемый при лингвистическом исследовании спорного текста // Лингвистическая экспертиза спорного текста. – Алматы: «Әділ сөз», 2009. – 140 с.).

Мәтін – өзін құрайтын сыңарлардың өзара іштей жымдасып тұтастыққа ие болған және өз мазмұнында объективті, субъективті мәндерді қамтитын күрделі құрылым болғандықтан, жеке немесе заңды тұлғаны сөзбен қорлау, намысына тию, тіл тигізу; ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделіне нұқсан келтіретін тілдік мәліметтерді қамту мүмкіндігіне орай, яғни тілдік материалдар мәселелеріне байланысты туындаған қайшылықтар шешімінде сот-лингвистикалық сараптаманың нысаны болып табылады.

Нұқсан келтіретін мәліметтер – бұл жеке немесе заңды тұлға та-рапынан іс жүзіндегі заңдар мен жалпы қоғамда қабылданған моралдық қағидалардың бұзылғаны туралы БАҚ арқылы көпшілікке таратылған жағымсыз деректік ақпараттар. Нұқсан келтіретін мәліметтер шындыққа сәйкестігі жағынан тексеріле алады.

Плагиат (латынша – *plagio* – ұрлау деген мағынада) – басқа біреудің әдеби шығармасын иемдену, не оның үлкенді-кішілі бөлшектерін өз шығармасына енгізіп пайдалану. Бұл яғни басқаның шығармасын ұрлап пайдалануды білдіреді. Әдеби еңбекті (шығарманы) немесе оның бір бөлігін түпнұсқасын атамай, өз атынан жариялауға ұмтылғанда, кейде ізін жасыру үшін әр түрлі әдістер қолданушылық та кездеседі. Мысалы, алған тексіне кейбір өзгерту, ауыстыру, басқа сөзбен алмастыру (имитация), тағы тағылар. Мұндай өзгерту көп болса, плагиатты дәлелдеу оңайға түспейді, арнайы салыстырып тексеруді қажет етеді. Плагиаттық (жиендік) жасап, басқа біреудің шығармасын иемденіп, еңбегін пайдаланған адам авторлық правоны бұзғаны үшін заң алдында кінәлі болады (Бекниязов Т. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б. 268-б.).

Прецедентті мәтіндер – бір халықтың тарихынан көрініс беретін, сол халық өмірінде болған тарихи оқиғаның салдарында тіркес түрінде қалыптасып, сол жайт туралы меңзейтін немесе сол жайтпен басқа оқиғаны да сипаттайтын мәтіндер, көркем шығармалардан, кинофильмдерден, тарихи тұлғалардың қанатты сөздерінен, жалпы белгілі тұлғалар сөздерінен алынған дәйексөздер т.б., метафоралар лингвистикалық сараптамада қарастырылып отырған мәтін авторының ойымен, ниетімен салыстырғанда басқаша түсініліп, қабылдануы мүмкін. Прецедентті мәтіндер оны қолданушы субъектінің ниетіне орай басқаша ренк алып, басқа мәнде қолданылуы, сондай-ақ формасы жағынан да сәл өзгертіліп қолданылуы мүмкін. Бұл орайда тілдік таңба мен оны қолданушы және тілдік таңбаны қабылдаушы арасындағы прагматикалық заңдылықтар басты орын алады. Прецедентті мәтіндер өткен дәуірлердегі тарихи оқиға көрінісі ретінде я тарихи тұлғаның жағымды не жағымсыз болуына орай жеке я заңды тұлғаға қатысты қолданысында автор-субъектінің тұлғаға деген оң я теріс көзқарасын білдіруі мүмкін.

Сабақтас құқықтар қойылымдарға, орындаушылыққа, фонограммаларға, эфирлік және кабельдік хабар таратушы ұйымдардың хабарларына, олардың мақсатына, мазмұны мен маңызына, сондай-ақ олардың көрсетілу әдістері мен нысандарына қарамастан қолданылады. Орындаушылар, фонограмма жасаушылар мен эфирлік және кабельдік хабар тарату ұйымдары сабақтас құқық субъектілері болып табылады. Фонограмма жасаушы, хабар тарату ұйымдары ҚР-ның Азаматтық кодексінің 51-тарауында көзделген сабақтас құқықтарды фонограммаға жазылған не эфирге немесе кабель арқылы берілетін туындының орындаушысымен және оның авторымен жасалған шарт бойынша алынған құқықтар шегінде жүзеге асырады (ҚР-ның Азаматтық кодексі, 986-бап).

Сараптама – мемлекет, қоғамдық ұйымдар, жеке азаматтар мүдделеріне қатысты мәселелердің шешімінде мамандардың қатысуымен жүргізілген зерттеу.

Сарапшы қозғалып отырған азаматтық я қылмыстық іске мүдделі емес, бірақ соттың тағайындауы немесе тергеушінің қаулысы негізінде осы сот ісінде қаралатын мәселенің я мәселелердің шешімінде арнаулы ғылыми білімі арқылы үлес қосатын маман. С. даулы нысанға (мысалы, ауызша немесе жазбаша конфликтогенді мәтіндерге) өзінің арнаулы біліміне сәйкес зерттеу жүргізеді. Сараптама жүргізу тапсырылуы мүмкін маманға қойылатын өзге де талаптар ҚР-ның заңдарымен белгіленеді. Сарапшыны шақыру, сараптама тағайындау және жүргізу ҚР ҚІЖК-нің 32-тарауында көзделген тәртіппен жүзеге асырылады (10-тарау, 83-бап).

Сарапшы қорытындысы немесе сарапшылар (комиссия) қорытындысы – соттың тағайындауы немесе тергеушінің қаулысы негізінде мамандардың қатысуымен жүргізілген зерттеудің қорытындысы. Бұл жағдайда аталмыш құжат процессуалдық мәнге ие – дәлелдер көзі ретінде, ондағы қамтылған деректер – дәлелдемелік маңызды құжат болып табылады. Ол іс жүргізу заңында анықталған ережелерге сәйкес ресімделеді.

Сот-лингвистикалық сараптама – лингвистикалық заңдылықтардың, теориялардың қолданбалы сипат алуына мұрындық болатын салалардың бірі. Тіл қоғамға қызмет ете отырып, яғни субъектілер тарапынан өзінің қолданылуы кезінде олардың арасындағы түсіністікпен бірге сот төрелігін, заңның араласуын қажет ететін тілдік қайшылықтардың пайда болуына да жол береді. Тіл қызметі негізінде туындаған мұндай қайшылықтардың шешімінде таза юриспруденциялық білім жеткіліксіз болуы себепті арнаулы филологиялық білімдері бар мамандар іске тартылып, таңба және таңбаланушы, таңба және интерпретатор қатынасы, тіл семантикасы мен прагматикасы, тіл мәдениеті сияқты лингвистикалық пәндердегі ғылыми қағидалар мен тұжырымдар тірек етіледі де, сот-лингвистикалық сараптаманың тоғыспалы сипаты анықталады. Сот-лингвистикалық

сараптама қортындысының тағайындалуы, жүргізілуі мен бағалануы тұрғысындағы негізгі мәселелерге Е.И.Галышина талдау жасайды: «Сараптамалар адам әрекетінің барлық салаларында жүргізіледі. Олар соттық іс те, сондай-ақ соттан тыс іс те болуы мүмкін. Мысалы, патенттік сараптама, заң жобасының лингвистикалық сараптамасы т.б.» (Галышина Е.И. Использование специальных лингвистических знаний в судопроизводстве. – В кн. Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации / Под. ред. проф. М.В.Горбаневского – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Галерея, 2002. – 424).

Сөйлемнің мағыналық ұйымдасуы – сөйлемді мазмұндық жағынан бейнелейтін үш аспектінің (коммуникативтік және формалдық) бірі. Формалды-грамматикалық аспект сөйлемнің құрылымдық ұйымдасуымен байланысты және сол немесе басқа нақты бір сөйлемнің құрылуына негіз болатын синтаксистік моделді керек етеді. Екінші – коммуникативтік аспект сөйлеушінің анықталған коммуникативтік ниетін жүзеге асыруымен байланысты нақты қарым-қатынас жағдаятындағы, сөйлеу үстіндегі сөйлемнің қызмет етуін бейнелейді. Әрбір сөйленіс (сөйлем) өз міндетіне сәйкес екі компонентке мүшеленеді: 1) берілгені (тақырып) – сөйленістің шығу көзі, яғни сөйлемнің бұл бөлігі берілген, алдыңғы контекстен я жағдаяттан белгілі; жаңа (рема) – тақырып туралы айтылған хабарлама, өзекті бір ақпаратты қамтиды, сондықтан сөйлемнің тақырыпқа және ремаға мүшеленуін актуалды мүшелену деп айтады. Сөйлемнің үшінші – семантикалық аспектісі сөйлемнің мағыналық ұйымдасуын бейнелеп, оның семантикалық құрылымын түзумен байланысты орын алады. Бұл аспект даулы мәтінге лингвистикалық талдау жүргізуде мейлінше маңызды, өйткені ол лингвистикалық сараптамадағы «мәлімет (ақпарат)», «пайым», «дерек», «оқиға», «баға», «пікір» сияқты категориялармен тікелей байланысты. Семантикалық синтаксисте сөйлем мағынасы бойынша келесі екі типтің мәнісін ажырату маңызды болып табылады: 1) шынайы ақиқатты (мәлімет, оқиға тұрғысындағы ақпарат) бейнелейтін объективті мәніс; 2) сөйлеушінің (жазушының) осы шынайы ақиқатқа байланысты көзқарасын, қарым-қатынасын бейнелейтін субъективті мәністер. Логика мен лингвистикада сөйлем мағынасының осы екі типі «диктум» (объективтік мазмұн) және «модус» (субъективтік модалдылық) деген терминдермен белгіленеді. Диктумдық бөлікте қайсыбір оқиға, жағдаят, анықталған дерек туралы хабарланады; бұл мәліметтердің шындыққа сәйкестігін / сәйкес еместігін тексеру лингвист-сарапшының құзыретіне, әдетте, енбейді. Лингвист-сарапшы үшін сөйленістің модустық бөлігінің мазмұнын анықтау маңыздырақ болып табылады (Ли В.С. Понятийный аппарат современной лингвистики, используемый при

лингвистическом исследовании спорного текста // Лингвистическая экспертиза спорного текста. – Алматы: «Әділ сөз», 2009. – 140 с.).

Тауар белгісі – бұл тіркелген не халықаралық шартқа орай тіркеусіз қорғалатын сөзбен жазылған, бейнеленген, көлемдік белгілер немесе бір тұлғаның тауарларын немесе көрсететін қызметтерін екінші тұлғаның біртектес тауарлары мен қызметтерінен ерекшелуеу үшін қолданылатын басқа да белгілер танылады. Тауар белгісі ретінде тіркеуге жол берілмейтін белгілер, тауар белгілерін тіркеу, олардың қолданылуын тоқтату және тіркелуін жарамсыз деп тану тәртібі, сондай-ақ тіркелмеген тауар белгілерін құқықтық қорғауға жол берілуі мүмкін болатын жағдайлар тауар белгілері туралы заң актілерімен белгіленеді (ҚР-ның Азаматтық кодексі, 1024-бап).

Тұжырым – бұл сөйлеуші / жазушы тарапынан берілгенде мазмұны шындыққа сәйкес келетін сөйленіс. **Т.** ойдың формасы ретінде өз мазмұнының шындыққа сәйкестігі жағынан тексеріле алады. **Т.-ды** білдірудің синтаксистік формасы тек қана хабарлы сөйлем болып табылады (Ли В.С. Понятийный аппарат современной лингвистики, используемый при лингвистическом исследовании спорного текста // Лингвистическая экспертиза спорного текста. – Алматы: «Әділ сөз», 2009. – 140 с.).

Тұлғаны бағалау – бұл адамға Мейірімділік не Зұлымдық, Пайда және Зиян, Әдемілік және Жексұрындық, Адамгершілік және Арамзалық сияқты аксиологиялық категориялар тұрғысынан қадір-қасиеттерді теліп көрсету. Бұл қасиеттер тілдік формада экспрессивті бағалау мәнді стилистикалық бояуға ие лексиканы қолдану арқылы білдіріледі (стилистикалық бейтарап синонимдік нұсқалар арқылы емес). Адамның қасиеті я іс-әрекетіне орай бейтарап мәнді және бағалау мәнді атауларды мысалға келтіруге болады: 1) «Ол – әдемі емес; сүйкімсіз» және «Ол – жексұрын, сұмырай». – Соңғы жағдайда сөздің экспрессивтілігі өте жоғары. 2) Ал ол бір нәрсені рұқсатсыз алды және ұрлады немесе жымқырды. Соңғы лексикалық бірліктердің қолданысы адам құқығына мүлде қайшылықты болып табылады (Голев Н.Д., Матвеева О.Н. Значение лингвистической экспертизы для юриспруденции и лингвистики. – В кн. Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации / Под. ред. проф. М.В.Горбаневского –3-е изд., испр. и доп. – М.: Галерея, 2002. С.264).

Тұрпайы лексика – көпшіліктегі қолданысы орынсыз болып танылатын лексика, алайда ол мәдениетті, әдепті сөйлеу тұрғысынан бағаланады да, моралдық-этикалық тұрғыда қарастырылмайды. Оның қолданысы қоғамдық сана тарапынан сөйлеушінің тілдік мәдениеті төмендігінің көрінісі ретінде айыпталады, дегенмен оның қолданысына толықтай тыйым салынбаған. Тұрпайы лексика көбінесе адресатты қорлау я кемсіту

ниетін білдірмейді, ол сөйлеушінің эмоциясымен байланысты күйін білдіріп, оның мәдениет деңгейінен, тәрбиесінен хабардар етеді.

Мәдениетті сөйлеу тұрғысынан алғанда орынсыздығы аталмыш лексиканың мән-мәністік сипаттамасын қамтымайды, оның сол немесе басқа тілдік қарым-қатынас жағдаятындағы қолданысының орынсыздығын ғана білдіреді.

Тілдік агрессия – «ренішті сөз айту, жағымсыз көңіл-күй, сезім немесе ниеттің сол сөйлеу жағдаятында ерсі, дөрекі, анайы тілдік қалыпта білдірілуі»³⁰. Тілдік агрессияның екі түрі ажыратылады. Бір жағынан, тілдік агрессия (нақты айтқанда, қорлау да) жағымсыз, теріс эмоция мен сезімді білдіруге қызмет етеді. Тілдік агрессияға түрткі болатын көңіл-күй сезімдеріне ыза, шаптығу, өкпе, көңілтолмаушылық, жеккөрушілік, айыптау, жақтырмаушылық т.б. жатқызылады. Мұндай агрессия көбінесе сыртқы түртпекке тітіркеніс жауап ретінде көрініс береді. Мысалы, адамға дүкенде дөрекілік танытылғанда, көпшілік көлікте аяғын басып кеткенде, адам өтініші ысырылып тасталғанда немесе қабылданылмағанда, дауда қарсылық білдірілгенде – мұндай физикалық немесе психологиялық дискомфорттың жауабы сұхбаттасушыға қарсы сөз қайтару, тойтарыс беру, ұрыс, балағат болуы мүмкін. Бұл сипаттағы сөз қайтарудың негізгі қызметі жүйкені ширығудан босаңсыту, теріс көңіл-күйден айығу сияқты психологиялық шынығу болып табылады. Басқа жағынан, тілдік агрессия *айырықша ниет* – адресанттың (сөйлеуші / жазушы) адресатқа коммуникативтік тұрғыдан залал (кемсіту, қорлау, келемеждеу) келтіруге мақсатты бағытталған қалауы немесе өзіндік мүдделерін (өзін таныту, өзін өзі қорғау) қайсыбір «тыйым салынған» тәсілдермен жүзеге асыру ойы түрінде көрініс беруі мүмкін.

Тілдік агрессияның негізгі түрлері мен формаларына қорлау, дұшпандық сын, қоқан-лоқы, дөкір талап, дөрекі бет қайтарыс, жазғыру, келемеж, шағым, сөз тасу және жала, ұрыс-керіс жатады.

Фирмалық атау – азаматтық айналымға, тауарларға және қызмет көрсетулерге қатысушыларды дараландыру құралы ретінде танылады. Тіркеліп қойған заңды тұлғаның фирмалық атауына ұқсас фирмалық атауды пайдалануға болмайды, өйткені бұл тиісті заңды тұлғалардың ұқсап кетуіне, сондай-ақ олар шығаратын тауарлар немесе көрсететін қызметтер жөнінде жаңылыстыруға әкеп соғуы мүмкін (ҚР-ның Азаматтық кодексі, 1020-бап).

³⁰ Щербинина Ю.В. Русский язык: Речевая агрессия и пути ее преодоления. М., 2004. С. 9.

4 Бөлім. ТІЛ МЕН ҚҰҚЫҚ АРАҚАТЫНАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР

«ҚАЗАҚПАЙШЫЛЫҚ» («КАЗАХПАЙСКИЙ ВАРИАНТ»³¹) ІЛКПЕ СӨЗІ (РЕПЛИКА) ТУРАЛЫ ОЙ-ТОЛҒАМДАР

Филология ғылымдарының кандидаты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
орыс тілі кафедрасының доценті Р.Д. Қарымсақова

2005 жылы «Әділ сөз» сөз бостандығын қорғау Халықаралық қоры арқылы тіл маманы ретінде маған белгілі адвокат, Алматы қаласы адвокаттар алқасының мүшесі, прокуратура мен адвокатурада ұзақ жылдар еңбек еткен заңгер хабарласты. Ол – төрешілердің (судьялар) ілікпе сөздерінен тұратын ауқымды Меморандум мен басқа да бірқатар материалдарды маған табыс етіп, мамандардың (лингвист пен психолог) алдына мына міндеттерді қойды: Меморандумның мәтінін оқып, сұрақтарға жауап беру. Сұрақтар: Төрешілердің ілікпе сөздерінің қандай лингвистикалық және стилистикалық ерекшеліктері бар? Меморандумда келтірілген сөздер – сот отырыстарына қатысушы адвокаттар мен басқа да тұлғаларды кемсітетін мінездемеге жата ма? Оларды жағымсыз эмоционалды бағалау деп қарауға бола ма? Олар теріс пікір тудыруы мүмкін бе? Меморандумда келтірілген төрешілердің ілікпе сөздеріне психологиялық тұрғыдан қандай баға беруге болады?

Түсініп отырғаныңыздай, сот мәжілісінде дау туындаған. Сонда, дау, жанжал дегеннің өзі не? Дау түсінігінің бірнеше анықтамасы бар; солардың біреуін келтірейік: **Дау** – карама-қайшылықтардың күрт өршіп кетуі (даулы жағдай) және мәселені шешуге қатысып отырған екі немесе одан да көп тараптың (субъектілер) әрқайсысы үшін жеке немесе іскерлік маңызы бар сөз қақтығысы (инцидент) (1; 48).

Қазіргі ғылым дауды – жанжал тудырған мәселеге қатысы бар субъектілердің мүмкін немесе нақты қақтығыстарынан туындаған әлеуметтік қарым-қатынастардың динамикалық түрі деп түсіндіреді. Және де дауға қатысы бар адамдардың ықыластары, мүдделері, құндылықтарды бағдарлау қабылеттері әртүрлі болғандықтан, қақтығыстар да, міндетті түрде, болып тұрады. Қарым-қатынастың бұл түрі, белгілі бір ортада, тұрақты

³¹ Карымсақова Р.Д. Размышления по поводу реплики «казакпайский вариант» // Русский язык в центральноазиатском регионе государств-участников СНГ: Международный форум. – Бишкек: КРСУ, 2007. – 267 с. С. 73-77.

орын алып тұрады (айқын немесе көміскі күйде, кейде «маужыраған» жағдайда) және одан құтылу мүмкін емес. Жанжалтану (конфликтология) саласында – дауға қатысты жақтардың мінез-құлықтарын зерттеуге елеулі көңіл бөлінеді. Даулы жағдайдың туындауына және оның нақты жанжалға айналуына, көп жағдайда, даулы сөздер мен іс-әрекеттер (конфликтогены) себепші болады. **Конфликтогендер** дегеніміз, бір немесе бірнеше жақтың қарым-қатынасы, соның ішінде, даулы жағдайдың туындауына әкеп соғуы және оны нақты жанжалға айналдыруы мүмкін: *сөздер, ишараттар, баға берулер, пайымдаулар*. Әрекетсіздік те – дауға себеп болуы ықтимал. Көріп отырғанымыздай, сөз және оның қандай жағдайда айтылуы да (мән-мәтіндігі, ситуациялығы, шарттылығы және вариациялығы) дау тудырудың құралы бола алады, ал ондай кезде сөйлеу дауының куәсі боламыз. Коммуникативтік актінің нәтижесіне қарап, дау түсінігін бірнеше түрге бөле аламыз: *коммуникативтік жаңылыс* (Е.В.Падучева), *коммуникативтік кемістік* (Н.Л.Шубина), *коммуникативтік қателік* (Т.В.Шмелева, В.В.Красных), *коммуникативтік сәтсіздік*. Әдетте коммуникативтік сәтсіздік деп – бір бірімен сөйлесіп отырған адамдардың толық немесе ішін-ара түсінбеуін айтады, яғни сөйлеп отырған адамның сөзі мақсатына жетпей я болмаса толық жетпей қалуы мүмкін. О.П.Ермакова мен Е.А.Земскаяның тұжырымдамаларына сәйкес коммуникативтік сәтсіздікке мынаны да жатқызуға болады: «сөйлесу барысында – сөйлеп отырған адам күтпеген эмоционалды әсер тудырады – реніш, ашулану, таңқалыс» (2; 31). Авторлардың пікірінше, осы жерде коммуникацияға қатысып отырған тараптардың бірін бірі түсініспеушілігі пайда болады. Осылайша, коммуникативтік сәтсіздікке сөйлесіп отырған адамдардың кез келген түсінбеушілігін және жағымсыз эмоционалды әсерін жатқызу керек. Коммуникативтік сәтсіздікті – сөйлесу барысында қайта сұраудың, нақтылаудың, анықтаудың, жетекші сұрақтар мен сұрақты қайта қоюдың арқасыда болдырмауға да мүмкіндік бар. Солардың нәтижесінде сөйлеп отырған адам коммуникативті мақсатына жете алады. Демек, коммуникативтік сәтсіздіктің кез келгені – коммуникативтік (сөздік) дауға әкеп соға бермейді. Жанжал дегеніміз, сөйлесу барысында анықталған қарама-қарсы, бір біріне сәйкес келмейтін мүдделердің, көзқарастардың, пікірлердің, коммуникативтік ниеттердің қақтығысы. Сөйлеу дауы В.С. Третьякованың пайымдауынша, бір жақтың саналы және белсенді сөздері арқылы екінші жаққа зиян тигізуі, яғни: кінә таққанда, ескерту жасағанда, қарсы шыққанда, айыптағанда, доңайбат көрсеткенде, намысына тигенде және т.б. жағдайларда орын алады. Мұндай сөздер қарсы жақты да жауап беруге итермелейді: ол адам өз мүддесіне қарсы сөздер айтылып жатқанын көргендіктен, ол да дау

тудырған мәселеге немесе өзіне қарсы сөйлеп отырған адамға қатысты қарсы сөздер айта бастайды. Бір біріне қарсы бағытталған осы интеракция – сөйлеу дауы болып табылады. Сөйлеу дауы кезінде пікір алмасу – әріптестік негізінде емес, тайталас түрінде өрбиді (2; 221-222).

Біз зерттеген ілікпе сөздер Меморандумынан және адвокаттар өтініш білдірген Меморандумнан (олар белгілі бір көлемде әр тараптың қалай сөйлегенін анықтауға мүмкіндік береді) сөздік «агрессияға» жататын 20 ілікпе сөз бен сөйлемді іріктеп алдық. Сөздік (ауызша) агрессия деп: реніш тудыратын сөйлесуді атайды; бұл дегеніңіз, біз қарастырған жағдайларда – теріс эмоцияларды, сезімдер мен ниеттерді сөз арқылы намысқа тиетін, дөрекі, өрескел формада білдіру. Сөздік агрессияға неше түрлі жағдай себеп болады және ол әр түрлі әдістермен білдіріледі. Бір жағынан, ауызша агрессия – теріс эмоциялар мен сезімдерді білдірудің тәсілі болып табылады және оның негізгі міндеті: психологиялық тұрғыда жеңілдеп қалу, жүйке күйзелісін бәсеңдету, теріс эмоциялардан құтылу. Басқа жағынан алып қарағанда, сөздік агрессия – теріс ниетті жүзеге асырудың жолы да болуы мүмкін, мысалы, қарсыласына коммуникативті зиян тигізу үшін қолданылады (қорлау, намысқа тию, мазақ ету т.б.) немесе осындай «тыйым салынған» әдіспен өз мұқтаждықтарын қанағаттандырғысы келеді (өзін-өзі таныту, өзін-өзі қорғау, өзін-өзі орнықтыру т.б.). Сөздік агрессияның негізгі жанрлары: тіл тигізу, қоқан-лоқы көрсету, дөрекі талаптар қою, өрескел түрде бас тарту, дұшпандық ескерту жасау, қастық ишара білдіру, келемеждеу. Бұл жанрлардың бәрі біз қарастырған ілікпе сөздерде бар. Осы ілікпе сөздерді түсіндіріп, баға беруде төрешінің мына сөздерін талдау бізге ең көп қиындық тудырды: *«Сұрақтарды дұрыс қойыңдар, дұрыс беріңдер, бұл не деген қазақпайшылық (қазақпайский) вариант!»*

«Қазақпайшылық вариант» деген сөзді қалай талдау керектігіне қатысты материалды біз таба алмадық. Әрине, бұл этникалық стереотип; мұнда қазақ халқының ділі көрінеді (бірақ едәуір өзгеше әдіспен көрсетілген). Діл (менталитет) дегеніміз не? *Діл* – басқа халықтардың мәдениеті мен тарихында оғаш, түсініксіз көрінетін нәрселерді ұғындырады. Діл адамның мінезінде күнделікті, жартылай автоматты түрде істелетін әрекеттерінде, баға берулерінде, ойлау мен сөйлеу мәнерінде көрініп қалады. Діл туралы ойлар өзімізге ұқсас емес нәрсемен кездескенде пайда болады, сондықтан діл дегеніміз тек сырт жақтан «тестіленеді». Әрине, «Сіздің діліңіз қандай?» деп сұрақ қою мағынасыз, себебі ондай сұрақты қойған адам ол туралы ойланбайды және алдына ондай міндет те қоймайды (3; 45). Ғалымның: «діл – салыстырған кезде ғана анықталады» деген пікірімен (өзіне ұқсамайтын бір нәрсемен жолыққанда) келісек

те, «адам өз ділін тұжырымдай алмайды» дегенмен келісе алмаймыз. «Қазақпайшылық вариант» деген сөзді қолданғанда, бұл жерде теңеу мен рефлексия бар екенін көреміз, ал ол, өз кезегінде, қызық нәтиже береді: бұл жерде салыстыру әдісі арқылы қазақ ділінің ерекшеліктерін көруге болады және сол ерекшеліктерді адамдардың өзі қалыптастырады, және де сол ерекшеліктер этностың кемшіліктерін де көрсетеді.

Осы сөзге қатысты талдау материалы жоқ болғандықтан, біз 100 студент-бакалавриат пен 25 магистрант арасында психоллингвистикалық тәжірибе жүргіздік (ассоциативтік және жазбаша сауалдама). Оларға екі сұрақ қойылды: 1) Қандай жағдайда сіз бұл сөзді қолданғанын кездестірдіңіз (нақтылай түсу ұсынылыды: ресми/ресми емес жағдайда; қолданудың мақсаты; ол сөзді кім қолданды т.б.)?; 2) Әрбір нақты жағдайда бұл сөз тіркесі қандай мағынаны білдірді? Сауалдама материалын талдау – келесі нәтиже берді.

Бұл сөзді негізінен қазақтар қолданады; бұл сөз тек қазақтарға тән нәрсені білдіреді. Және ол сөйлеу тілінде қолданылады (бұл, әрине, сөйлесу тілінде ғана қолданылатын сөз).

«Қазақпайшылық вариант» деген сөздің мағынасы көп, қолданатын ситуациялық жағдайы да шартты.

1-ші жағдай халықтың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыпына т.б. қарым-қатынасымен байланысты (негізінен, жас қазақ жігіттері мен қыздардың). Мысалы:

1) адамның үйлену тойы өтіп жатқан залдың қалай безендірілгеніне қатысты реакциясы;

2) болашақ күйеудің үйінде «қатал патриархат» сақталады деп, қыздың күйеуге шығудан бас тартуы;

3) күйеу қалыңдығын ұрлап кеткенде;

4) жастардың үйленуі туралы шешімді ата-аналары өз беттерінше қабылдаған кезде;

5) дос қызым күйеуге шығатын болып, біздің отбасымызды тойға шақыруға келді. Менің шешем одан: «Құда түсті ме, сырға тақты ма? Шешесі жаңа туыстары үшін көп киіп алып қойған шығар?» – деп сұрады.

– Жоқ, оның қажеті қанша? Сырға деген артық шығын ғой... Қазақпайшылықты доғару керек. Біз бәрін қазіргі заман талабына сай жасаймыз, формалды жағы аз болады, – деп жауап берді;

6) үйлену тойында я болмаса мейрамдарда сөз берілгенде ұзақ сөйлеу немесе дастархан басында және тойда бәріне қатар тост беріп шығу;

7) шәй ішуді жақсы көру; қонаққа барғанда кештен бастап таң атқанша шәй іше беру т.б.;

8) үйде қашанда қонақтардың толып отыруы;

9) бір нәрсені қарапайым түрде істей салғанда; мысалы: дастарханды еуропаша ұйымдастырып, қонақтарды күту керек болғанда, әдеттегідей ұлттық дәстүрге сай дастархан жайылып, ет асылып қойылса; мұндай жағдайды да «қазақпайшылық» дейді;

10) өзіме бір зат сатып алып, оным маған жараспаған кезде, әпкем маған ұрысып: «қазақпайский вариант» жасадың» дейді (яғни, талғамым жоқ деген сөз).

2-ші жағдай халықтың мінез-күлкының ерекшеліктерімен байланысты:

1) қазақтар кешігіп келгенде (қонаққа, тойға, басқа да отырыстарға, соның ішінде ресми шараларға кешігіп барғанда); бұл ерекшелікті жауап берушілердің көбісі атап өтті;

2) көп уәде беріп, ештеңе орындамаған кезде, ол туралы басқалары: «Өзіңнің қазақпайшылығыңды қойсаңшы» дейді;

3) өрескел мінез танытқанда;

4) міндеттемені орындамағанда;

5) өзінің артықшылығын көрсету мақсатымен баға бергенде, біреуді немесе белгілі бір жағдайға орай менсінбеушілік танытқанда, жаңағы сөз тіркесін қолданады;

6) адам заман талабына сай киінбеген кезде және т.б. жағдайларда.

3-ші жағдай – адамдардың белгілі бір іс-әрекеттерді қалай орындағана қарап баға беріледі:

1) біреу машинаны жөндегенде (мәселен, белгілі бір бөлшекті тазалап, жону керек болғанда), аяқ киімді тіккенде, т.б. жағдайда, ол оны ұқыпсыз және сапасыз жасаса немесе түк істемей, бәрін сол қалпында қалдырса;

2) ол сөзді маған еңбек сабағын берген мұғалімнен талай рет естігем, себебі біздің сыныпта кейбір қыздар дұрыс тоқи алмайтын салақ болған т.б.

3) құбырды балқытып біріктіру керек болғанда, ол оны сым темірмен байлай салған;

4) сөйлеген кезде, әсіресе ауызша сөйлегенде қате жіберу;

5) жалпы, адам бір нәрсе істегенде оны дөрекі, ұқыпсыз, сапасыз жасағанда т.б. жағдайларда сол сөз қолданылады («қалай болса солай істей салу», «аяқсыз қалдыру», «орыстың «бәлкім» («авось») дегені сияқты», «тяп-ляп» т.б.). Сұрақтарға жауап берген екі адам мұндай іс-әрекеттерге қызық мінездеме берді: *«ондай-ондай бола береді зой»* деп т.б.;

6) жалпы, іске ұқыпсыз қарау;

7) тапсырылған істі белгіленген (немесе міндетті) тәртіппен атқармау. Осыған орай магистрант-заңгердің бір түсініктемесін келтіре кетейік: *«Мен бұл сөзді жұмыста, жедел кеңесте естідім. Ауданның проку-*

роры әкімшілікте жұмыс істейтін танысы арқылы өз жұмысы үшін қажет компьютер алғанда, ол: «басшылық, яғни облыстық прокуратура қарауындағы адамдардың жұмыс жағдайы туралы қам жемейді, сондықтан осылайша «қазақпайшы» істеуіме тура келеді...» деп ақталды.

«Қазақпайшылық вариант» дегеніміз, біздің ойымызша, этникалық/этномәдени стереотипті білдіреді (В.А.Маслованың айтуынша, этномәдени стереотип – белгілі бір халықты сипаттайтын және тек сол халыққа тән ерекшеліктерді жалпылама көрсететін құбылыс). Этникалық стереотиптерде, әдетте, осы ерекшеліктер туралы баға беретін пікір қалыптасады. Ал этникалық стереотиптер – автостереотиптер және гетеростереотиптер деп бөлінетіні белгілі. Біріншілері – сол этносқа жататын адамдардың өзіне қатысты білдірген: пікірін, пайымдауын, баға беруін көрсетеді. Әдетте, өзіне берген бағалау жиынтығы – жағымды болып келеді (теріс автостереотиптер – сирек кездесетін құбылыс). Гетеростереотиптер – басқа халықтарға баға беретін пайымдаулар; сол халықтардың қарым-қатынастарының тарихи тәжірибесіне байланысты олар жағымды да, жағымсыз да болуы ықтимал. Автостереотиптерге қарағанда гетеростереотиптер, көбіне, сыни тұрғыда болады деген көзқарас қалыптасқан.

Этномәдени стереотиптердің мазмұнында біршама тұрақты түйін бар, соны ажырата білу керек, бұл дегеніңіз, сол ұлттың сыртқы көрінісі, оның өткен тарихы мен өмір салты, еңбек дағдысы туралы түсініктердің жиынтығы және сол халықтың коммуникативті, моралды қасиеттері жайында өзгеріп тұратын бірқатар пайымдаулар. Бұл қасиеттерге қатысты баға беру шарттары да жиі өзгеріп тұрады, ол – ұлтаралық және мемлекет аралық қатынастардағы жағдайдың өзгеріп тұруымен тікелей байланысты. Этномәдени стереотиптер мазмұнының адекваттығы, расында, өте проблемалы мәселе (4; 175).

Бұл проблема «қазақпайшылық вариант» деген этномәдени стереотипті қолданғанда көрінеді. Ол – этномәдени стереотиптердің шет жағында жатады және біршама өзгермелі болып келеді, сондай-ақ, негізінен, қазақ халқына қатысты жағымсыз пайымдаулардан тұрады, сонымен бірге автостереотиптерге жатады: онда халықтың (немесе халықтың бір бөлігінің) өзі туралы ойлайтын түсінігі көрсетілген, бірақ бұл жанама түрде, салыстыру арқылы көрінеді. Халықтың әдеттегі ерекшеліктері мұнда мысқыл күйінде берілген (біздің ойымызша, «қазақпайский» деген күрделі сын есімдегі «пай» деген екінші түбір морфемада мысқыл көріп тұр). Сауалнамаға қатысқандардың біреуі өзінің қазақ тілінде берген жауабында «стереотипке негізді салыстыру беріп тұр» деді. Біз сол жауапты толық келтірейік:

«Жаргон деп қабылдаймын» («жаргон» дегенді әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдері қолданады. – Р.Қ.). *Намысқа тиетін әсері шама-лы. Ауызекі тілде былай деп айтылып жатады: «Сен таза еврейсің ғой, басың істей кетті-ей!»; «Неміс сияқты тірлікті тап-таза істейсің ғой», «Осы қазақпайский әдетіңді қойшы», «Қазақпайша істей салма».*

Жағдайға байланысты осы сөзді қолданғанда оның жалпы мағынасы – белгілі бір заттың, құбылыстың, іс-қимылдың (соның ішінде сөйлеудің де) сапасының онша жоғары емес екенін көрсететін әмбебап түрдегі эмоционалды-экспрессивті мінездеме болып табылады.

Төрешілердің ілікпе сөздерінен тұратын Меморандумға қайта оралсақ, олардың арасында біз қарастырып отырған жаңағы сөз де бар. Осы ілікпе сөзді қолданған барлық сот отырыстарында, оны – сөйлеу агрессиясының бір формасы ретінде қабылдағандықтан, осы этнолексеманы *жөнсіз ескертпе* деп санаймыз. Бізге ұсынған барлық материалдарды, соның ішінде сот отырыстарының хаттамаларын да талдаған соң, сол ілікпе сөзді қолданғанда дискурс өзгеріске ұшырамағанын, тараптардың толық немесе ішінара түсініспеушілігіне әкеп соғатын коммуникативті сәтсіздіктер орын алмағанын көріп отырмыз. Сол сөзге қатысты біз оны тұрмыстық, ресми емес жағдайда және жақсы немесе жақын таныс адамдармен сөйлескенде қолдануға болады деп көрсеттік. Ал төрешінің бұл сөзді ресми сот отырысында, тараптар арасында ресми қарым-қатынас орнаған кезде қолдануы – ресми-іскерлік сөйлеудің объективтік пен бейтараптық сияқты стильдік тәртібін бұзады. Бұл сөз – сот процесі дискурсында басқа да ілікпе сөздердің жиынтығын қосқанда – даулы жағдай тудыруға әкеп соққан конфликтоген рөлін атқарды. Осы мәселеге орай Е.А.Матвиенко өте орынды жазып отыр: «Әрине, сот қатал мекеме, сондықтан бұл жер керемет сыпайылық пен ерекше көңілшектіктің орны емес. Бірақ сот – мемлекеттік мекеме болғандықтан, сол себепті оның бар қызметі қатал, ресми сыпайылық шеңберінде жүзеге асуы тиіс (5; 7).

Әдебиет:

1. А.В. Мощенко. Конфликтология курсы. М., 2000.
2. В.С.Третьякова. Конфликт как феномен языка и речи//Теория и практика лингвистического анализа текстов СМИ в судебных экспертизах и информационных спорах. М., 222.
3. Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии. М., 2004.
4. Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов. М., 2003.
5. Матвиенко Е.А. Судебная речь. Минск, 1967.

ҰЛТТЫҚҚА ҚАТЫСТЫ ТАҒЫЛҒАН ЛАҚАП АТТЫҢ ДАУ ТУДУРУ ҚАУІПІ³²

Филология ғылымдарының кандидаты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
орыс тілі кафедрасының доценті Р.Д. Қарымсақова.

Адам баға бергенде, оны экспрессивті этноним (ұлттық лақап атаулар) арқылы беруге болады және оның семантикалық құрылымында «халық, халық өкілі» деген денотативті мағына бірге жүреді, сонымен бірге эмотивті-бағалаушы компонент те болады, және сөйлеп отырған адамның сол объектіге қатынасы да осылайша білінеді. Осы этнонимдер халықтардың өз аттары емес, олар бейтарап этнонимдердің синонимдері болып келеді (мысалы: *қацап, москаль, Иван, бурла* – «орыс» *фриц, ганс, колбасник* – «неміс», *галл, лягушатник* – «француз», *янки, америкос* – «американдық», *чурка, чучмек, чурек* – Орта Азиядан шыққандар (тұрғындар), *армяшка, хач, ара* – «армяндар», *жид* – «еврей» және т.б.). Экспрессивті этнонимдердің бір бөлігі кемсітетін мағынаны білдіреді де, айыптау, қорлау бағытында болады және сол ұлтты немесе оның белгілі бір бөлігін жек көретінін білдіреді. Мұндай этнонимдерді көрсету үшін батыс әдебиетінде этнофолизм термині қолданады (гректің «халық, тайпа» және «жаман, мүсәпір» сөзінен шыққан). Алайда этнофолизмдердің бәрі қорлайтын коннотацияны білдірмейді, мысалы, А.И. Грищенко мен Н.А. Николинаның пікірлерінше «украин, малоросс» дегенді білдіретін хохол сөзінде баға беретін көптеген мағына шоғырланған: кемсітуден бастап, мысқыл және жақсы көрші ретінде еркелетуге дейін» [1, 177].

Әртүрлі ұлтқа жататын адамдар жер бетінде өмір сүріп жатқандықтан, оларды формалды және формалды емес түрде ажырататын белгілер, міндетті түрде, пайда болады. Және мұндай құбылыс барлық тілдерде бар.

Жағымсыз тұрғыда баға беретін лақап ат ретінде, этнофолизмдер оппозицияда «өзіміздікі – бөтен» деген түсінік қалыптастыра алады. Мұндай оппозицияның әмбебап сипаты бар екен, яғни бұл – әлемнің бинарлық құрылымы туралы онтологиялық түсінігінің ажырамас бөлігі болып табылады. «Бөтендермен» қарым-қатынастың құралы болып мыналар табылады: сыртқы белгілері, мінез-құлқы, тұратын ортасы, белгілі бір социумның ерекшеліктері т.б. Талдау көрсеткендей, «этникалық бөтен» денотатқа әртүрлі сигнификативтік компоненттер сәйкес келеді және

³² Қарымсақова Р.Д. Конфликтогенность национальных прозвищ // Динамика лит. процесса и акт. проблемы соврем. филолог. образования. – Алматы, 2010. 144-149.

олар белгілі бір этнофолизмдермен аталады (мысалы, «өзге ұлттарға») сырт келбеті басқа болып келгендіктен *азерлер, хачиктер, чукчалар* және түрлері мен мінездерінде өзіндік ерекшеліктері бар болғандықтан, оларды: *қара, қаракөт, қысық көз, жіңішке таспалы* десе, ақыл-парасаты мен мәдени деңгейі төмен болса: *чурбандар, чуркалар, чучмектер, чуректер* дейді [6, 93]. Мысалы, мына сайтты қараңыз: 29.03.2010 10:45 (сілтеме) <http://news.mail.ru/incident/3577349>

Ғарышкер №0

Ре: Ертең – чурбандармен, мұсылмандармен бауырласу, бәріміз қаракөттер мен жіңішке таспалылармен сүйсетін күн деп белгіленді... Көңілін тапқандарға, тура бір Крымде сияқты, заңсыз тұруға рұқсат береді, бірақ ол резеңке емес қой. Оларды қолға көтеріп жүру керек! «Садовый кольцомен» «О бұл қара көздер» («О эти черные глаза») өлеңін айтып, алып жүреміз.

«Бөтенді» бағалауда басты эмоция – қабыл алмау, күштеп шеттету болып келеді. Егер эмоцияны «бір ұлт өкілінің басқа ұлт өкіліне деген қарым-қатынасын» шәкілге (шкалирование) келтіріп қарайтын болсақ, онда біз: сөйлеп тұрғандардың эмоцияналдық көңіл-күйлерінің қарқыны мен мазмұны әртүрлі болып келетінін көреміз. Мысалы, шәкілде – теріс эмоциялар диапазоны үдеу қарқыны жағынан жағымсыз мазмұнның күшейе түскенін көрсетеді (құптамау, жек көру, менсінбеу, жақтырмау, өшпенділік, дұшпандық), ал сол сөздер кімге бағытталса, сол адам оларды, тұтастай алғанда, өзін қорлап, тіл тигізіп отыр деп қабылдай алады.

Қазіргі орыс тілінде экспрессивті этнонимдер құрамы жағынан үлкен топты құрайды, олардың арасынан бірең-сараңын ғана құрылымы, экспрессивтігі және бағалау сипаты жағынан ажыратуға болады [2, 181-187]. Мақала авторы үшін олардың арасында ерекше қызығушылық тудырған атаулар: *мәмбет (мамбеттік, мамбетизм, мамбетский)* және *калбит*.

Мәмбет этнофолизиі – XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында Орталық Азия территориясында тараған және ол қазақтың Мәмбет деген меншікті атынан туындаған; бұл сөздің этимологиясы пайғамбардың атымен байланысты (арабтың Мұхаммед деген сөзінен шыққан) және ассимиляция, диссимиляция, диэреза сияқты процестердің нәтижесінде пайда болған, сондай-ақ, ол Мұхаммед сөзінің фонетикалық нұсқаларының бірі болып табылады: Мұхаммед-Мұхамбет – Мұхамет-Махамбет-Мәмбет. Алайда қазақ тілін білетіндер мен қазақ-орыс билингвтердің тілдік сана-сезімінде Мәмбет сөзі, көбіне, пайғамбардың атымен байланысты емес. Бейтарап қазақ тілді ортада бұл сөзден қазақ тілінде тағы да бірнеше стилистикалық

бейтарап аттаулар пайда болған (Абулмәмбет, Мәмбетқали, Мәмбетәлі, Мәмбетжан).

Мәмбет сөзі қалалық ортада – ауылдардан қалаға көшіп келген және орысша білмейтін қазақтар көрсету үшін 60-шы жылдары пайда болды. Ауыл тұрғындарын осылайша кемсітіп атайтын аттар өзге де тілдерде бар. Мысалы, американдықтар ауылдық жерлердің, деревня тұрғындарын (фермерлерді) ағылшынның «redneck» (сөзбе сөз: «қызыл мойын») сөзімен атайды. Өзбекстанда облыстардан көшіп келгендерді *харыптар*, ал Қырғызстанда *мырықтар* дейді. Алғашында *мәмбет* деген тек ауыл тұрғындарын білдірсе, уақыт өте келе ол баға беретін мазмұнға ие болды.

Бұл сөзге қатысты Интернеттен алынған бірнеше түсініктемені масалға келтірейік: <http://zonakz.net/articles/5697>:

– *«Егер ол ауылдан келіп, қаланың ережесімен өмір сүрсе, ол мәмбет емес. Ал егер ол қалаға келіп, бірақ оның ережесімен емес, өзінің, ауылдың ережесімен өмір сүргісі келсе, онда ол мәмбет»;*

– *Мен, мысалы, мамбетизмді – тұрған немесе шыққан жеріне, біліміне қарап анықталмайды деп санаймын. Менің ойымша, мамбетизм – адамның ішкі жан дүниесін білдіреді және ондайларда интеллигентті адамдардың қасиеттері көрінбейді. Мәселен, ондай адамдарда басқа халықтардың дәстүрлеріне деген құрмет болмайды, сондай-ақ әдептілік, тәзімділік, өз бетімен білімін жетілдіру дегендер жоқ. Оларды өзгелерден бөлек етіп көрсетіп тұратын қасиеттер: менмендік, тоқмейілдік, мәдениетсіздік, өз халқының мәдениетін білмеу, ал кей жерлерде, тіпті пасықтық. Бұл сөз, әрине, қалалық ортада пайда болды. Тек уақыт өте келе, қала жастарының санасында ол түпкілікті өзгеріске ұшырап, орысша сауатты сөйлей алмайтын, модаға сәйкес талғампаздықпен киінбейтін, ақшасы жоқ ауыл жастарын осы бір ауыз сөзбен атайтын болды;*

БАҚ мәтіндерінде осы сөзді қолданып жүрген бірнеше мысал келтірейік:

1. *Олардың (қазақтар. – Р.Қ.) көбісі бұрынғыдай өз ана тілін менсінбейді, оны «мәмбеттердің тілі» дейді. Егер қазақ тілі қазақтардың өзіне керек болмаса, онда оның басқаларға қажеті қанша? Бүгінде «тілдік саясат көп» те, ал «тілдік тәрбие» жоқ» (Берік Әбдіғалиев «Желание говорить», «Время» газеті, 26.2.2009).*

2. *Қандай демократия туралы айтуға болады? Егер біз бәріміз билік партиясы үшін әкім сұраған 85%-дан кем түспейтін дауысты қайтадан жинап берсек, ал сол әкімдер «мен өз атымнан тағы 5% дауысты қоса алмаймын ба?» деп тұрады. Мұндай «жарыс» барлық облыстарда жүріп жатыр. Бұл – жеркенішті! Ұят! Бұл дегеніңіз, жаппай Мәмбеттік! Жаппай жарамсақтық! Егер біреу маған әкімшілік ресурс іске қосылған*

жоқ десе, мен барып тура оның бетіне түкірем. Бізде Конституция зорланып жатыр, бізде барлық заңдар зорлануда! Бәрі жалған, ойын, осыны ашық мойындайық. Неге бізде оппозицияны не қылмыскер, не жексұрын санайды? Себебі бізде демократия – миф» (А. Жағанова, СС, 22.01.09).

3. «Биліктегі шенеуніктердің маған қаратып: «сен өткенде өмір сүресің, сен **мәмбеттік** философияны ұстанасың, сен – енді қайтып келмейтін өмірді сағынып жүрсің, қазақтардың бақытты болашағы үшін оларды қалаларға көшіріп алу керек, ауылда халықтың 25% ғана қалса жетеді, стереотипті бұзу керек, заман талабына сай агроқалалар салу керек, ал жерді тауар секілді сату қажет, фамилиялары қазақтыкі болмаса да жабайы латифундистердің қолына беру керек...» дейтінін білем (Г.Бельгер. «Плетень чепухи». Тасжарған, №31, 3 қыркүйек 08).

4. Қарапайым адамдардың мәмбеттігі дегеніміз, ол – «бөтеннің» бәрін қабылдамау, тек «өзімдікі» дегенге соқыр адамша табыну. Дәстүр мен салт-жоралар кейде агрессиямен бірге таңылып жатады. Мәселен, ет әкеліп, бірақ шанышқы берілмеген жағдайға бір-екі рет тап болғаным бар. «біздер, қазақтар, етті қолмен жейміз!» деп сасып қалған қала қазақтарына жасырын садизммен айтқанын да көрдім.

«Өзінің руы туралы кітаптар шығаруды, сол кітаптарда өзінің ата-бабаларының тарихтағы орнын асырып көрсетіп, оқиғаларды боямалап, өз туысқандарына батырлардың қасиеттерін беріп, олар жасамаған ерлікті жасады деп, бәрін шетінен талантты етіп көрсетуді – мәмбеттіктің көрінісі деп санаймын.

Сондай-ақ, тәкәпарлықты да, мақтанишақты да, о жарлықты да мәмбетизмге жатқызам. Бір шенеунік қызына гаухар тастармен безендірілген көйлегі бар қуыршақ сыйласа, – бұл да нағыз мәмбетизм. Тағы бір шенеунік ұлының үйлену тойына маңызды қонақтарды шақырып, олардың бойында жоқ керемет қасиеттерді бар деп, жағымпазданып мақтау өлеңдер айтады. Және әрбір қонаққа – мемлекет тарихында содан басқа маңызды тұлға жоқ деген баға береді. Өзінің және өз айналасында жүрген адамдардың маңызын тым асыра көрсету және басқаларды, өзіне жақын еместердің маңызын кемсіту – бұл да мәмбеттің тағы бір ерекшелігі. (Әлия Мәмбетова «Мәмбетты. Кого мы так называем?», «МК в Казахстане», №3, 22-28 қаңтар, 2004).

5. – Мәмбетизм дегеніміз не?

– Білімсіздік, ұсақтық (местечковость), ой-өрістің тарлығы. Әрбір елде – Ресейде де, Германияда да өз мәмбеттері бар. Барлық мемлекеттің мәмбеттері өздерінің патриоттық туралы сөздерімен ұлтшылдықты қоздырады және экономикада тоқырауға әкеп соғады. Ұлтшылдықпен «ауыру» оңай, бірақ оның неге әкеп соғатынын көру үшін Ресейдегі соңғы

оқиғаларға назар аударыңыз. («Время», 27.1.2011; Ксения Евдокименко «Алма Менлибаева: У нас свободную женщину называют сукой».

Көріп отырғанымыздай, *мәмбет* этнофолизмі – қазақ ұлтының белгілі бір бөлігіне тән және оларға «өркениетті» адам тұрғысынан қарағанда, жаман қасиеттер көбірек дарыған, сондықтан олардың жаңағыдай сөздері мен сөз тіркестерін дау тудыруға бейім санауға болады [3, 19].

Бұл лексема кодифициаланбағандықтан (сөздіктерде тіркелмегендіктен), оның семантикасын анықтап, ассоциативті мағынасын білу үшін рецептивті және еркін ассоциативті тәжірибелер жүргізу керек. Бұл – әдепсіз немесе былапыт сөзге жатпайды (*былапыт* – дөрекі, балағат сөздер, сондай-ақ ұрыс-керісте қолданатын сөздер) [4, 686]. Ұрысу да – әдепсіз, былапыт сөздер мен сөйлемдерден тұрады (бұл да сол жерде). Біздің зерттеушілер бұл сөздің семантикалық құрылымын былайша түсіндіреді:

Мәмбет, – ауызша сөйлегенде қолданады. Ауыл қазақтарына қатысты кемсігіп айтатын сөз. (Қыздарды «мәмбетка» дейді). Шектеулі, тәрбиесіз адам туралы солай дейді.

Қазақтар үшін ең ауыр қорлау сөз болып *калбит* этнофолизмі саналады. Бұл сөздің негізгі шығу тегі – бірқатар артықшылыққа ие болған оңтүстік араб тайпасының *клуб* деген тотемдік атауында жатқан сияқты (*клуб* – ит, *килуб* — «иттер», *кулайб* – «кіші ит»). Осы этнофолизмді қолдануға орай заңгер Б.Н. Пантелеевтің осыдан бірнеше жыл бұрын «Татарстан жастары» газетінің журналисі Георгий Барминмен әңгімелескенде келтірген мысалы қызық: «*Кейбір сөздер адамдардың намысына қатты тиіп жататынын түсіндірудің қажеті жоқ. Жақында Ресей телевидениесі Қазақстан Президенті Назарбаев туралы сюжет көрсетті. Онда ол өзінің жастық шағын егжей-тегжей еске түсіріп жатты. Назарбаев еңбек жолын қарапайым жұмысшы болып бастапты. Одан үлкен әріптестері оған «сендер бәрібір дұрыс жұмыс істей алмайсыңдар, себебі сендер ...»* деп, қазақ ұлты өкілдерінің намысына қатты тиетін жаңағы сөзді айтыпты. Сол сөзді Назарбаев үлкен өкінішпен әрең айтты. Содан бері қаншама жыл өтсе де, қазіргі Президент ескі ренішін әлі ұмыта алмай жүр» (http://politkor.narod.ru/polit-op/pressd//adil_soz.htm). Біздің ойымызша, сол жолы қазақтардың намысына тиетін – *калбит* деген этникалық төзбестікті білдіретін ұлттық лақап атты қолданған сияқты.

Белгілі бір ұлт өкілдерін сипаттайтын және оларға теріс баға беретін, соның ішінде ауылды жерден шыққан қазақтарды мазақтайтын этнофолизмдер, көбіне, кемсіту, қорлау сезімдерін тудырады. Осындай этнофолизмдерді зерттеу үшін олардың намысқа тиетін мағынасы бар ма, жоқ па деген тұрғыда лингвистикалық тәжірибе жасауға болады. Бұл жер-

де мына жайды атап өту керек: осы этнофолизмдар зиянды, эмоционалды баға беріп тұр. Ал логикалық, дұрыс баға беретін сөздер (мысалы, *сатқын*, *дилетант*) үшін нақты анықтама бар: сатқан – жаудың жағына өтіп кетіп, белгілі бір нәрсеге сенімді бұзған адам, сондықтан біз біреуді «сатқын» десек, біз оның сондай жағымсыз іске барғанын дәлелдей аламыз деген сөз. Ал егер біз біреуді «хачик» және «чурка» десек, мұндағы бастысы – ол сөздің нені білдіретінінде емес, бастысы – белгілі бір объектіге адам өзінің субъективті баға беретін эмоционалды қарым-қатынасын осылайша көрсетіп тұр, көп жағдайда, ондай қарым-қатынастар жағымсыз болып келеді [5, 340]. Сот талқылауына дейін жеткен газет мәтінінен үзінді келтірейік.

Бәрі қазақ діліне (менталитет) келіп тіреледі. Оңбағандар! Олардың көзін құрту керек – болды! Оларда болашақ жоқ. Мәмбеттік, калбиттік ахуалдан құтылғандар – мен, Қажыгелдин, Қосанов, Ғабдулин және басқалары, біз сол күйден құтылды, біздер дұрыс адамдар боламыз, біздің балаларымыз да құтылды, тағысын тағы. Ал Амантай қажы, Хасен Қожа-Ахмет сияқтылар – олар сол күйде қалып қойды, олардың университеттік жақсы білім алуға, саяси салаға кіруге еш мүмкіндіктері жоқ. Олар өмірде табысқа жете алмайды. Олар өмір бойы осылайша калбиттер мен мәмбеттер болып қала береді. Бірақ олар соны түсінбейді» («Мало их мочили», «Караван» от 19 мая 2000 г.).

Заңдық аспектіде калбит, мәмбет этнофолизмдері – басқа этнофолизмдер сияқты жағымсыз баға берсе де, олар әдепсіз (ұят) сөздерге жатпайды (қылмыстық құқық терминологиясында қорлау – әдепсіз түрде адамның ар-намысына тию деген анықтама берілген). Басқаша айтқанда, осы екі сөзді біреуге қатысты қолданғанда, оны заңдық тұрғыда қорлау ретінде тануға болмайды (соның ішінде «ұлттық намысқа тиді» деп). Соңғы түсініктің анықтамасын мына жерден қараңыз [3, 70]. Алайда, егер бұл сөздер белгілі бір ұлт өкілдерін өлтіруге шақырып (оларды физикалық жолмен көзін құрту керек деп), теріс нұсқау беретін сөйлемнің құрамына кірсе, онда ол ұлттық (немесе нәсілдік) өшпенділікті қоздыру болып табылады. Экстремистік іс-әрекеттердің көбісі нәсілдік және ұлттық негізде орын алып жатады. Өзге халықтарды жек көру, бірінші кезекте, тіл арқылы жүзеге асады, атап айтсақ, белгілі бір ұлт өкілдеріне этникалық төзбестікті білдіретін, басқа ұлттарға деген өшпенділік пен жек көрушілікті көрсететін қорлау аттар тағылады.

Мысалы:

http://admin.gorod.tomsk.ru/index1186723969.php?Comment_page_num=2

1. *Славян бауырлар! Мына мәмбеттер мен калбиттердің КӨЗІН ҚҰРТУ керек! Бұл мақұлықтар орыстардың қанын ішіп, ОРЫСТАРДЫҢ арқасында пайда тауып отыр! Қазақстанда заң жоқ! Бәрі тек қағаз жүзінде! Бәрін ұрлап тауысты, бәрін сатып жіберді! Олар үшін қасиетті ештеңе қалмады!*

2. 29.03.2010 10:25 (сілтеме)

<http://news.mail.ru/incident/3577349> God Is A Girl

Жиіркенішті чуркаларды жсек көрем, маған ерік берсе, қолыма қару алып, сол қаниықтарды атар едім, содан кейін мені түрмеге қамаса да, бәрібір, бірақ алдымен осы сұмырайларды құмарым қанганиша атар едім

3. 29.03.2010 10:25 (сілтеме)

<http://news.mail.ru/incident/3577349>

Мен РСН-нен Бейбітшілік даңғылы туралы бірдеңе естігем. Ол жақта бәрі тыныш па, білесіңдер ме? қаза тапқандар мәңгі есте қалады, жақындарына көңіл айтам! мұндай құбылыс насханың алдында орын алды! чуркаларды туған Мәскеуден таяқпен қуу керек!!!

Галина

Әдебиет:

1. Грищенко А. И., Николина Н. А. Экспрессивные этнонимы как приметы языка вражды, Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2006.
2. Грищенко А. И. Источники возникновения экспрессивных этнонимов (этнофолизмов) в современном русском и английском языках: этимологический, мотивационный и деривационный аспекты // Активные процессы в современной лексике и фразеологии: Материалы международной конференции 8-9 июня 2007 г. памяти Л. В. Николенко и Ю. П. Солодуба (МПГУ) / Гл. ред. Н. А. Николина – М. – Ярославль: Ремдер, 2007.
3. Қазақстан БАҚ-тарындағы саяси әдептілік: үйлесімдікті іздеу. Алматы: «Әділ сөз», 2007.
4. Ожегов С.И. және Шведова Н.Ю. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі. М., 2004.
5. Н.А. Кузьмина. Ұлтаралық араздықты қоздыру туралы іс (РҰЛ (Ресей ұлттық бірлігі. РНЕ – РОССИЙСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА сайтындағы сараптама) / Юрислингвистика-9: Истина в языке и праве. Барнаул 2008.
6. О.С. Иссерс, М. Х. Рахимбергенова. Языковые маркеры этнической ксенофобии (на материале российской прессы / Политическая лингвистика. – Вып. 3(23). – Екатеринбург, 2007.

